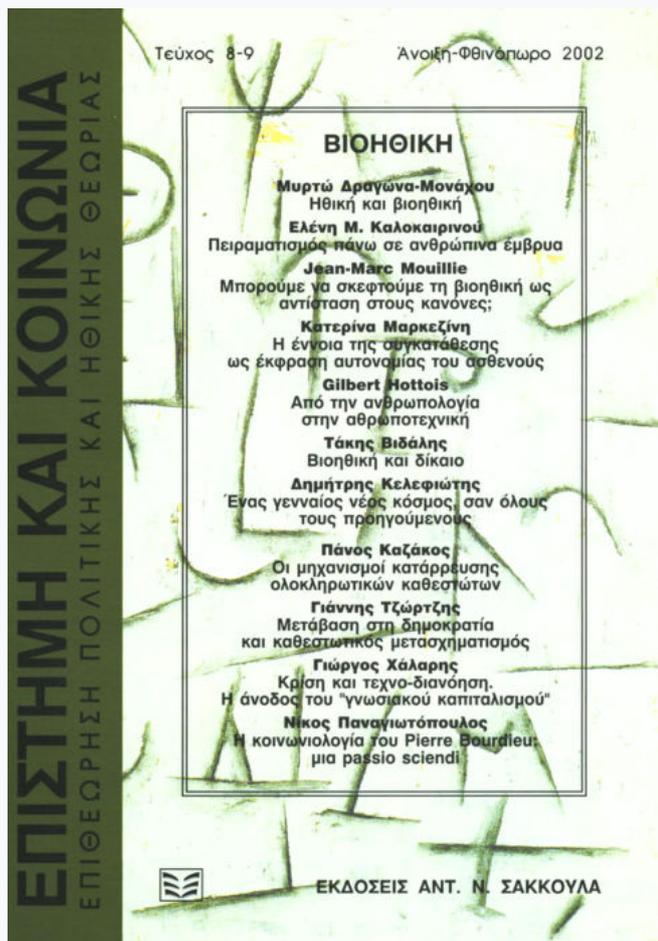

Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας

Τόμ. 8 (2002)

Τόμ. 8-9 (2002): Βιοηθική

Μετάβαση στη δημοκρατία και καθεστωτικός μετασχηματισμός: αναζητώντας μια εναλλακτική εξήγηση της διαδικασίας εκδημοκρατισμού

Γιάννης Τζώρτζης

doi: [10.12681/sas.723](https://doi.org/10.12681/sas.723)

Copyright © 2015, Γιάννης Τζώρτζης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Τζώρτζης Γ. (2015). Μετάβαση στη δημοκρατία και καθεστωτικός μετασχηματισμός: αναζητώντας μια εναλλακτική εξήγηση της διαδικασίας εκδημοκρατισμού. *Επιστήμη και Κοινωνία: Επιθεώρηση Πολιτικής και Ηθικής Θεωρίας*, 8, 171-206. <https://doi.org/10.12681/sas.723>

Μετάβαση στη δημοκρατία και καθεστωτικός μετασχηματισμός: Αναζητώντας μια εναλλακτική εξήγηση της διαδικασίας εκδημοκρατισμού

Γιάννης Τζώρτζης*

Το άρθρο αναφέρεται στη μετάβαση στη δημοκρατία με μετασχηματισμό του (δικτατορικού) καθεστώτος. Αφού δίνει έναν ορισμό της δημοκρατίας, προσπαθεί να ανασκοπήσει κάποιες από τις εξηγήσεις που δόθηκαν από διάφορες σχολές πολιτικής ανάλυσης για την εμφάνισή της, δηλαδή τη δομική-αναπτυξιακή θέση, το ταξικό επιχείρημα, την κοινωνία πολιτών, και τον ελιτισμό. Κατόπιν, παρουσιάζει τους παράγοντες (φύση του προηγούμενου καθεστώτος, οικονομική συγκυρία, κοινωνία πολιτών, διεθνής σκηνή) που επηρεάζουν την απόφαση μιας δικτατορικής ελίτ να εκδημοκρατίσει το καθεστώς. Θεωρεί τη μετάβαση στη δημοκρατία ως ένα παιχνίδι μεταξύ ορθολογικά δρώντων (ελίτ και αντι-ελίτ), και υποθέτει πως οι συμμετέχοντες χρησιμοποιούν ως πόρους την πληροφορία που κατέχουν και τους προαναφερθέντες παράγοντες για να φέρουν τις διαπραγματεύσεις σε ένα αίσιο τέλος για τα συμφέροντά τους. Θεωρεί τον εκδημοκρατισμό ως ένα παιχνίδι με ανοιχτό τέλος, όπου πολλά αποτελέσματα είναι δυνατά. Θέτει το μεθοδολογικό πλαίσιο της μελέτης, χρησιμοποιώντας την ιστορική-θεσμική θεωρία, για την εξέταση των διαδικασιών που οδήγησαν στη μεταρρύθμιση, και την ορθολογική θεωρία και θεωρία των παιγνίων για την εξήγηση των προτιμήσεων και τακτικών των πρωταγωνιστών. Τέλος, θέτει το πλαίσιο μιας συγκριτικής μελέτης χρησιμοποιώντας το παράδειγμα της Ισπανικής μετάβασης και φιλοδοξώντας να το εφαρμόσει στις περιπτώσεις της Τουρκίας το 1983 και Ελλάδας το 1973.

Με την ευρεία έκταση που έχουν πάρει οι σπουδές εκδημοκρατισμού στο

* MA Politics, Υπ. Διδάκτωρ, Πανεπιστήμιο Birmingham.

πεδίο της πολιτικής επιστήμης, μια ακόμη μελέτη του ίδιου θέματος δεν θα ήταν ενδιαφέρουσα και πειστική για τη συνεισφορά της στο αντικείμενο, αν δεν ερευνούσε τους παράγοντες που μπορούν να εξηγήσουν τη μετάβαση στη δημοκρατία επιπλέον αν δεν ελάμβανε υπόψη τις πολλές μεταβλητές που σχηματίζουν το πλαίσιο μιας τέτοιας διαδικασίας. Αυτοί οι παράγοντες συμπεριλαμβάνουν τις πιο γνωστές μακρο-δομικές εξηγήσεις, την εξέταση των οικονομικών/αναπτυξιακών συνεισφορών στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, συν τον κοινωνικό/πολιτισμικό παράγοντα στην εξήγηση της κρίσης των δικτατορικών καθεστώτων. Τα όρια που οι παραπάνω μεθοδολογικοί προσανατολισμοί θέτουν στη δράση ατόμων και ομάδων συμφερόντων πρέπει να αναγνωριστούν, δεν μπορούν όμως ούτε και να μείνουν αναμφισβήτητα στη βραχυπρόθεσμη μελέτη των μεταβάσεων στη δημοκρατία και αυτομετασχηματισμού των δικτατορικών καθεστώτων. Σκοπός είναι μια όσο το δυνατό πιο ξεκάθαρη παρουσίαση των διάφορων παραγόντων που σχηματίζουν το πλαίσιο των μεταβάσεων και, ως ένα βαθμό, θέτουν όρια στη δράση ατόμων και ομάδων, αλλά και η μελέτη της διαδικασίας με την οποία οι άνθρωποι παράγοντες διαδρούν μέσα στα προαναφερθέντα όρια για να φτάσουν σε συγκεκριμένα αποτελέσματα, όσο το δυνατό θετικά προς τα συμφέροντά τους. Σ' αυτή τη συγκεκριμένη θεώρηση, η βραχυπρόθεσμη δράση μετράει περισσότερο από τις μακροπρόθεσμες διαδικασίες και τις δομικές, οικονομικές ή πολιτισμικές συνθήκες. Ο λόγος είναι ότι, αν κι ορισμένα αποτελέσματα (όπως η δημοκρατία, στη συγκεκριμένη περίπτωση) εμφανίζονται ως αναγκαιότητες, δεν είναι πάντα δεδομένο με ποιο τρόπο θα επιτευχθούν, ούτε με ποια διαδικασία ούτε, ακόμα, το σημαντικότερο ίσως, ποια άτομα ή ομάδες συμφερόντων θα επωφεληθούν περισσότερο από τις νέες θεσμικές ρυθμίσεις που θα προκύψουν αφότου το νέο δημοκρατικό καθεστώς θα έχει σταθεροποιηθεί.

Το άρθρο θα προχωρήσει στην παρουσίαση των διαφόρων παραγόντων που έχουν προταθεί για την εξήγηση της ανάπτυξης της δημοκρατίας. Θα ακολουθηθεί μια συζήτηση για το θεωρητικό κενό για το οποίο θα καταβληθεί προσπάθεια να καλυφθεί θα επακολουθήσει η δικαιολόγηση των μεθοδολογικών εργαλείων που θα χρησιμοποιηθούν, καθώς και των χωρών που θα εξεταστούν. Καταρχήν, όμως, θα ήταν χρήσιμο να δοθούν κάποιες εξηγήσεις του περιεχομένου της έννοιας της δημοκρατίας, όπως και να εξηγηθούν οι διαφορετικές σημασίες που της έχουν δοθεί, και τελικά να διευκρινιστεί ποια έννοια υιοθετούμε.

Δημοκρατία: μία έννοια ή πολλές;

Μολονότι το φάσμα των ορισμών της δημοκρατίας είναι μεγάλο, οι περισσότερες συμφωνούν σε ένα σημαντικό θέμα: η δημοκρατία είναι μια μορφή διακυβέρνησης. Το τι περιλαμβάνει είναι ζήτημα ευρύτατα συζητημένων χαρακτηριστικών. Από τον 'ανταγωνισμό για τη λαϊκή ψήφο' του Schumpeter, διαμέσου της σύλληψης του Dahl ως 'πολυαρχίας', στην έννοια της 'δημοκρατικής αυτονομίας' του Held διάφοροι θεωρητικοί έχουν εισαγάγει μια μεγάλη ποικιλία δημοκρατικών χαρακτηριστικών.¹ Η μορφή της δημοκρατίας που θα γίνει αποδεκτή εδώ περιλαμβάνει: ελεύθερες και δίκαιες εκλογές, κράτος δικαίου, τη δυνατότητα των πολιτών να οργανώνονται σε ομάδες που να ανταποκρίνονται σε διάφορες ανάγκες – από οικονομικά και επαγγελματικά συμφέροντα ως ενώσεις ελεύθερου χρόνου, με δυο λόγια ό,τι λέγεται κοινωνία πολιτών– διαφορετικότητα στις πηγές πληροφόρησης, τη δυνατότητα των πολιτών να επεμβαίνουν σε ό,τι αφορά τις διαδικασίες λήψης αποφάσεων που τους αφορούν όσο το δυνατό συχνότερα και αποτελεσματικότερα και, ίσως πάνω απ' όλα, την αποδοχή από μέρους όλων των κοινωνικών και πολιτικών δρώντων της δημοκρατικής αρχής ως της μοναδικής μεθόδου διακυβέρνησης μιας χώρας. Αυτό είναι που ονομάζει ο Przeworski (1991: 26) 'το μόνο παιχνίδι στην πόλη'. Επιπλέον, η δημοκρατία είναι ένα παιχνίδι με ανοιχτό τέλος των πολιτικών διαδικασιών, ώστε το μέλλον να είναι απρόβλεπτο για το δημοκρατικό παιχνίδι² και οι θεσμικές ρυθμίσεις που αποτελούν τη μορφή της πολιτείας μπορούν να αλλάζουν συνέχεια, στην κατεύθυνση της εγγύησης περισσότερων δυνατοτήτων συμμετοχής για λιγότερο ευνοημένες ομάδες πολιτών, ώστε να βελτιώσουν το κοινωνικό ή οικονομικό τους καθεστώς μέσω θεσμικών επαναρυθμίσεων. Με τον τρόπο αυτό, η δημοκρατία είναι πάντα ανοιχτή σε αλλαγές και νέες έννοιες δικαιωμάτων για τους πολίτες της παρά κάθε άλλη μορφή διακυβέρνησης.

Είναι ανοιχτό ερώτημα το εάν όλα τα παραπάνω χαρακτηριστικά πληρούνται απ' όλα τα κράτη που ισχυρίζονται πως είναι δημοκρατικά. Δεν υπάρχει αμφιβολία επίσης πως η πλήρωση των παραπάνω κριτηρίων δεν μπορεί να επιτευχθεί σε σύντομο χρονικό διάστημα. Αντίθετα, χρειάζεται πολύς χρόνος ώστε μια πολιτεία να γίνει δημοκρατική, και αυτή η πορεία μπορεί να συναντήσει εμπόδια και οπισθοχωρήσεις. Τα δημοκρατικά χαρακτηριστικά, όπως περιγράφηκαν παραπάνω, αναφέρονται σε μια σταθεροποιημένη δημοκρατία, η διαδικασία όμως μετάβασης από ένα ανταρτικό καθεστώς σε μια

δημοκρατία περιέχει την αποδοχή μιας πολύ λιγότερο περιεκτικής και ανοιχτής έννοιας της δημοκρατίας από την περιγραφείσα προηγουμένως. Και αυτό, γιατί τα παραπάνω στοιχεία μιας δημοκρατικής πολιτείας δεν είναι πιθανό να γίνουν αποδεκτά αυτούσια κατά τη διαδικασία της διαπραγματεύσιμης μετάβασης. Τα ισχυρά αντιδημοκρατικά στοιχεία ενός αυταρχικού καθεστώτος δεν θα δεχτούν την αβεβαιότητα που συνοδεύει τη δημοκρατία, και είτε θα επιμεινούν σε σκληρή γραμμή είτε θα αποστατήσουν από μια πιθανή συμφωνία και θα επιχειρήσουν μια στροφή προς τον αυταρχισμό. Μόνο μετά το επιτυχημένο τέλος της μεταβατικής διαδικασίας και την έναρξη της πορείας σταθεροποίησης θα γίνει το νέο καθεστώς ανοιχτό και δημοκρατικό όπως περιγράφηκε. Για τους λόγους αυτούς, η έννοια της δημοκρατίας που θα γίνει δεκτή εδώ θα είναι λιγότερο περιεκτική από την παραπάνω περιγραφή. Θα περιλαμβάνει την έννοια του ανταγωνισμού για την πολιτική εξουσία μεταξύ προνομιούχων ομάδων που εκπροσωπούνται από πολιτικά κόμματα σε δίκαιες και ελεύθερες εκλογές, και τη δυνατότητα της παλινόρθωσης θεσμών που επιτρέπουν ένα περαιτέρω άνοιγμα του καθεστώτος στο μέλλον. Υπό αυτήν την έννοια, η δημοκρατία παρουσιάζεται ως το ιδανικό αποτέλεσμα μιας μακράς και συχνά αργής και επίπονης διαδικασίας που εξελίσσεται με τον καιρό για να παραγάγει μια συνεχώς επεκτεινόμενη και περιεκτική μορφή εξουσίας. Έτσι, ο εκδημοκρατισμός είναι μια διαδικασία με πολλά περιπλεγμένα και αλληλοεξαρτώμενα επεισόδια. Το αποτέλεσμα δεν είναι το ίδιο σε όλες τις χώρες όμως: κάποιες εγκαθιστούν με επιτυχία δημοκρατικά καθεστώτα, κάποιες όχι. Διάφορες ερμηνείες έχουν δοθεί γι' αυτό. Πώς εξηγούν τη διαδικασία εκδημοκρατισμού;

Η δημοκρατία ως αποτέλεσμα κοινωνικο-οικονομικού εκσυγχρονισμού

Το πιο σημαντικό ρεύμα πολιτικής σκέψης που συνδέει τη δημοκρατία με την κοινωνική και οικονομική εξέλιξη αναφέρεται στο έργο του S. M. Lipset και στην κριτική και συζήτηση της άποψής του. Ο Sorensen (1993: 26) ανακεφαλαιώνοντας επιτυχημένα την επιχειρηματολογία παραπέμπει στον Dahl, για τον οποίο φαίνεται

‘περίπου αναμφισβήτητο ότι όσο υψηλότερο είναι το κοινωνικο-οικονομικό επίπεδο μιας χώρας, τόσο πιθανότερο είναι ότι αυτή θα είναι δημοκρατική’.

Αυτό συμβαίνει γιατί

‘η οικονομική ανάπτυξη συνεπάγεται καταμερισμό της εργασίας και κοινωνική

διαφοροποίηση στα οποία η συνταγματική δημοκρατία είναι η καταλληλότερη συνταγματική απόκριση', και γιατί 'αυξημένα ποσοστά εγγράμματος πληθυσμού και οι σχετικές πλευρές της κοινωνικής αλλαγής ενδυναμώνουν το ενδιαφέρον και την ικανότητα του πληθυσμού για πολιτική συμμετοχή, και έτσι εισάγουν πιέσεις για εκδημοκρατισμό' (Rueschmeyer κ. α. 1992: 16).

Σύμφωνα μ' αυτή τη σχολή ανάλυσης, η δημοκρατία θα είναι το αποτέλεσμα ενός συνδυασμού κοινωνικών και οικονομικών παραγόντων που είτε θα οδηγήσουν ένα μη δημοκρατικό καθεστώς στο τέλος του, είτε θα ξεκινήσουν πιέσεις στις άρχουσες τάξεις για περισσότερες παραχωρήσεις σε προηγούμενως αποκλεισμένες κοινωνικές ομάδες προς την κατεύθυνση της εγκαθίδρυσης ενός πιο περιεκτικού πολιτικού καθεστώτος. Καθώς οι απαιτήσεις ενός εύπορου πληθυσμού ξεπερνούν τις καθαρά υλικές ανάγκες αλλά και δείχνουν μια αλλαγή σε αξίες και πολιτική κουλτούρα, σε νοοτροπίες και συμπεριφορές, στον τρόπο με τον οποίο οι άνθρωποι βλέπουν τους εαυτούς τους και τους άλλους, στα καθημερινά ενδιαφέροντα και στις προοπτικές για το μέλλον, ένα μη δημοκρατικό πολιτικό και θεσμικό περιβάλλον είναι αδύνατο να συμβιβαστεί με τις απαιτήσεις αυτές και πρέπει να ανοιχτεί σε ελευθερίες ή ν' αντιμετωπίσει την κατάρρευσή του ενώπιον μιας ολοένα αυξανόμενης αντιπολίτευσης. Σε τέτοιες περιπτώσεις, η δημοκρατία είναι το αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας μακράς διαδικασίας που περιλαμβάνει μια οικονομική και πολιτισμική στροφή προς πιο πολύπλοκες και εξελιγμένες κοινωνίες λόγω των συνεπειών του εκσυγχρονισμού.

Η κυριότερη αδυναμία αυτών των θεωριών είναι η αποτυχία τους να συνεκτιμήσουν το πολιτικό στοιχείο στη διαδικασία εκδημοκρατισμού, δηλαδή ότι οι μακροπρόθεσμοι παράγοντες της οικονομικής και πολιτιστικής ανάπτυξης μπορεί να εξηγούν το γιατί η δημοκρατία είναι αναγκαιότητα, δεν μπορούν όμως να εξηγήσουν το ότι δεν είναι πάντα απαραίτητο πως ένα δημοκρατικό καθεστώς θα προκύψει επειδή αυτές οι απαιτήσεις πληρώθηκαν, ή ότι θα διατηρήσει τη δημοκρατία για τους ίδιους λόγους. 'Όπως το έθεσε ο Rustow(1970: 342), 'συσχετισμός δεν σημαίνει αιτιολόγηση'. Αντίθετα, η δημοκρατία μπορεί να είναι αποτέλεσμα κάποιων μερικές φορές εκπληκτικά σύντομων εξελίξεων, όπως μια ξαφνική κατάρρευση ενός δικτατορικού καθεστώτος, κατά την οποία άλλες παράμετροι, που έχουν να κάνουν με βραχυπρόθεσμες αιτίες παρά με μακρο-δομικούς παράγοντες, πρέπει να συνυπολογιστούν. Επιπλέον, υποβαθμίζει τη σημασία του ανθρώπινου παράγοντα στις πολιτικές διαδικασίες, παρουσιάζοντας τη δημοκρατία σαν αναπόδραστη αναγκαιότητα που πρέπει ντετερμινιστικά να εμφανιστεί, ενώ

σε ορισμένες περιπτώσεις, μολονότι τα δομικά χαρακτηριστικά της δημοκρατίας είναι παρόντα, δεν υπάρχει δημοκρατικό καθεστώς γιατί συγκεκριμένα άτομα ή ομάδες κατέχουσες θέσεις-κλειδιά σ' ένα κρατικό μηχανισμό ελέγχουν την εξουσία και αρνούνται να την ανοίξουν σε δημοκρατικές διαδικασίες ή να διαπραγματευτούν μια αλλαγή στη δομή της εξουσίας και, από την άλλη, κάποια άλλα άτομα ή ομάδες που επιδιώκουν τη δημοκρατία δεν μπορούν να την προωθήσουν. Οι κυριότερες αιτίες αυτής της κατάστασης έχουν να κάνουν με παράγοντες που οι δομικές εξηγήσεις αγνοούν, όπως η σχετική αυτονομία της πολιτικής σφαίρας δράσης και η σημασία του ανθρώπινου παράγοντα σε κάθε δεδομένη κατάσταση που έχει σχηματίσει και διατηρεί τον παρόντα σχηματισμό δυνάμεων στην κοινωνία. Όπως λέει ο Sorensen (1993: 29), 'η δημοκρατία δεν πέφτει από τον ουρανό. Έρχεται από την δράση ατόμων και ομάδων, κοινωνικών δρώντων, που αγωνίζονται γι' αυτήν'. Σ' αυτούς τους παράγοντες είναι που πρέπει να στραφεί η προσοχή στη διαδικασία εκδημοκρατισμού ενός καθεστώτος, ειδικά όταν πρόκειται για το ερώτημα τι είδους δρώντα υποκείμενα μπορούν να φέρουν τη δημοκρατία και με τι διαδικασία είναι δυνατό αυτό. Με την έννοια αυτή, η παραπάνω σχολή δεν έχει θέση για μια βραχυπρόθεσμη μελέτη της διαδικασίας εκδημοκρατισμού.

Η δημοκρατία ως αποτέλεσμα αγώνων κοινωνικών τάξεων και κοινωνίας πολιτών

Μια πρώτη απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα δίνεται φέρνοντας στη συζήτηση το ταξικό ζήτημα, και θεωρώντας τη δημοκρατία ως αποτέλεσμα της διάδρασης μεταξύ κοινωνικών συμφερόντων και μαζικών συλλογικών ομάδων. Οι έννοιες όπως γαιοκτημόνες, αστική τάξη και προλεταριάτο χρησιμοποιούνται ευρύτατα για να εξηγήσουν την ανθρώπινη δράση και τα πολιτικά αποτελέσματα. Στη γραμμή αυτή από τις πιο αντιπροσωπευτικές εργασίες είναι εκείνη των Rueschemeyer κ.α. για την *Καπιταλιστική ανάπτυξη και Δημοκρατία*, στην οποία, πέρα από την ανάλυση των οικονομικών προϋποθέσεων της δημοκρατίας όπως συζητήθηκαν από τους Lipset, Cutright και άλλους, εξηγείται η εμφάνιση της δημοκρατίας με βάση το ταξικό συμφέρον.³ Το κυριότερο επιχείρημά τους είναι ότι η δημοκρατία, πέρα από τις όποιες δομικές, οικονομικές ή πολιτισμικές προαπαιτήσεις, ήταν το αποτέλεσμα ταξικών αγώνων στους οποίους η εργατική τάξη ήταν ο προωθητής της επέκτασης των δημοκρατικών δικαιωμάτων, ενώ οι ανώτερες

τάξεις των γαιοκτημόνων ήταν οι πιο ισχυροί αντίπαλοί της και οι αστικές τάξεις είχαν μια μάλλον διφορούμενη στάση, ελπίζοντας να προωθήσουν τη δημοκρατία, όταν δεν ήταν επικίνδυνη για τα συμφέροντά τους (Rueschemeyer κ. α. 1992: 46, 57-58). Αφιερώνουν επίσης μεγάλο μέρος της εργασίας τους στη μελέτη των άλλων δομικών και θεσμικών ρυθμίσεων που μπορεί να περιορίζουν ή να ευνοούν την ανάπτυξη μιας δημοκρατικής πολιτείας, δηλαδή τους στρατιωτικούς, τα πολιτικά κόμματα, το διεθνή παράγοντα τόσο ως οικονομική, όσο και ως πολιτική επιρροή κ.λπ. (όπ. πρ. κεφ. 2). Σ' αυτήν τη σχολή ανάλυσης, είναι η κοινωνική τάξη που θα φέρει τη δημοκρατία, μαζί με άλλους παράγοντες που δεν μπορούν να εξηγηθούν σε όλες τις περιπτώσεις. Πάντως οι κυριότεροι συντελεστές της δημοκρατίας είναι το ταξικό συμφέρον και οι μη άρχουσες ομάδες που θα κερδίσουν από τη δημοκρατία, καθώς και οι εχθρικές προς την εξέλιξη της δημοκρατίας ομάδες που θα καταπολεμήσουν τέτοιες επαναρυθμίσεις της δομής της εξουσίας. Είναι ενδιαφέρον ότι σ' αυτή την αντίληψη, η καπιταλιστική ανάπτυξη δεν συνδέεται αναγκαστικά με τη δημοκρατία, αλλά, όπως το έθεσαν οι Rueschemeyer κ. α. (1992: 302), *η δημοκρατία επικρατεί και επεκτείνεται στον κόσμο παρά τον καπιταλισμό, κι όχι εξαιτίας του*. Επίσης μ' αυτή τη λογική παρατηρεί ο Therborn (σε Gill 1999: 104) ότι

'η πλήρης δημοκρατία δεν κερδήθηκε από το εργατικό κίνημα στους πολιτικούς αγώνες, αλλά έτεινε να παραχωρείται από την αστική τάξη στην συνέχεια μιας περιόδου επιτυχημένης αντίστασης σε λαϊκές πιέσεις.'

Σε μια μελέτη παρόμοια με των Rueschemeyer κ. α. , η Collier προσπαθεί να ανακεφαλαιώσει τα αποτελέσματα του εκδημοκρατισμού στη Δυτική Ευρώπη και Λατινική Αμερική υπό το πρίσμα της διχοτομίας ελίτ/μάζες. Συμπεραίνει ότι

'η συγκριτική ανάλυση δεν υποστηρίζει τη γενική υπόθεση ότι η πίεση της εργατικής τάξης είναι ένας αποφασιστικός ή αναγκαίος, πολύ δε περισσότερο επαρκής, παράγοντας εκδημοκρατισμού, ή ότι η μαζική δημοκρατία εξαρτάται από την πίεση των μαζών. (Collier 1999: 17).'

Επικεντρώνει την προσοχή της σε μη εργατικές ομάδες στην κοινωνία πολιτών, και τις στρατηγικές των ελίτ για συμπεριλήψη ή αποκλεισμό των κατώτερων τάξεων από τη διαδικασία λήψης αποφάσεων. Συμπεραίνει πως ο εκδημοκρατισμός ήταν μια ταξικά βασισμένη διαδικασία, αλλά με την έννοια ότι όχι μόνο η εργατική, αλλά και οι μεσαίες τάξεις αγωνίστηκαν για τη συμμετοχή τους. Όπως το έθεσε, 'διάφορες τάξεις μπορεί να προωθήσουν ταυτόχρονα τη δημοκρατική αλλαγή'. Εκτός αυτού, αυτό που ονομάζει 'πο-

λιτικοστρατηγική διαδικασία' σε σχέση με τις φιλοδοξίες και των 'εντός' και των 'εκτός' θα διασφαλίσει τα συμφέροντά τους για συμμετοχή στη λήψη αποφάσεων. Τέλος, τονίζει το πολυδιάστατο της όλης διαδικασίας, με βάση το ότι το δημοκρατικό παιχνίδι παίζεται σε πολλούς στίβους, και οριζώντας το ως ένα παιχνίδι βασισμένο στους πόρους που έχει στη διάθεσή της κάθε πλευρά για να επηρεάσει το αποτέλεσμα.⁴

Καταρχήν πρέπει να αναγνωριστεί ότι το ταξικό/ κοινωνικό επιχείρημα είναι πιο συγκεκριμένο, με την έννοια ότι παρουσιάζει τον εκδημοκρατισμό όχι σαν μια αφηρημένη εξέλιξη, αλλά σαν αποτέλεσμα πίεσης και στρατηγικής δεδομένων πολιτικών υποκειμένων που δρουν με τρόπο ώστε να ευνοούνται τα συμφέροντά τους σε μια κοινωνία. Εισάγεται, πρώτα απ' όλα, η ιδέα του ανθρώπινου παράγοντα στην εμφάνιση της δημοκρατίας. Πέρα από γενικότητες περί δομής και κουλτούρας, αυτή η ιδέα συνεισφέρει στη μελέτη κάτι πιο συγκεκριμένο. Όπως έγραψαν οι Rueschemeyer κ.α.,(1992: 36)

'αυτοί που έχουν να κερδίσουν τα περισσότερα από τη δημοκρατία θα είναι οι πιο αφοσιωμένοι οπαδοί της, και αυτοί που έχουν να χάσουν οι πιο φανατικοί εχθροί της'.

Έτσι εισάγεται στη συζήτηση η έννοια του συμφέροντος. Αναγνωρίζεται πως η δημοκρατία δεν μπορεί να έρθει μόνη της. Αντίθετα, πως είναι το αποτέλεσμα μιας σύγκρουσης συμφερόντων μεταξύ διαφόρων πολιτικών και κοινωνικών υποκειμένων, και πως δεν θα έρθει ούτε ως αναγκαιότητα ούτε ως αναπόφευκτο αποτέλεσμα μιας κοινωνικής και πολιτισμικής διαδικασίας. Έτσι αποδέχεται την ύπαρξη προ- και αντι-δημοκρατικών υποκειμένων.

Η θεωρία αυτή όμως εστιάζει σε μακρο-ομάδες, όπως τάξεις, και παίρνει ως δεδομένο πως τα πολιτικά υποκείμενα, στα οποία αναφέρεται, όπως προλεταριάτο, αγρότες, μεσαίες τάξεις κ.λπ. παρουσιάζουν μια τέτοια συνοχή που επιτρέπει την εξέτασή τους ως ενιαίες ομάδες, ενώ η κοινωνική τάξη είναι μια ευρύτερη έννοια που συμπεριλαμβάνει μεγάλα σύνολα ανθρώπων που δεν έχουν αναγκαστικά τα ίδια συμφέροντα να προωθήσουν. Για παράδειγμα, οι προνομιούχοι εργάτες που έχουν κάποιες προχωρημένες τεχνολογικά ειδικότητες δεν έχουν τα ίδια συμφέροντα με τους ανειδίκεντους εργάτες που έχουν απολυθεί λόγω της εφαρμογής υψηλής τεχνολογίας στη βιομηχανία. Ούτε οι εκπρόσωποι των εργατών, όπως οι συνδικαλιστές γραφειοκράτες, έχουν τα ίδια συμφέροντα με τους εποχιακούς εργάτες. Παρά ταύτα, οι παραπάνω κατηγορίες, κατά τη λογική αυτήν, συμπεριλαμβάνονται στην έννοια 'εργατική τάξη'. Με τον ίδιο τρόπο, τα συμφέροντα των βιομηχάνων μιας χώρας δεν συμπίπτουν αναγκαστικά με εκείνα των μεγαλοεισαγωγέων,

αλλά και οι δύο αναφέρονται ως 'αστική τάξη'. Ίσως αληθεύει πως μακροπρόθεσμα τα συμφέροντα κάποιων από αυτούς μπορεί να συμπίπτουν, αλλά βραχυπρόθεσμα οι αλλαγές πολιτικών που μία καθεστωτική αλλαγή μπορεί να σημαίνει δεν θα τους θέσει αναγκαία στις ίδιες επάλξεις. Εκτός τούτου, η ίδια η έννοια 'συμφέρον' είναι δύσκολα προσδιορίσιμη: δεν υπάρχει σαφής ένδειξη του πώς το 'ταξικό συμφέρον' σχηματίζεται στον νου μεγάλων πληθυσμιακών ομάδων, ειδικά όταν γίνεται λόγος για εργατική τάξη. Αν το συμφέρον είναι μια έννοια κοινωνικά κατασκευασμένη, όπως οι Rueschmeyer κ.α. πιστεύουν, τότε και η σημασία της πληροφόρησης πρέπει να αναγνωριστεί, με την έννοια ότι θα πρέπει να υπάρχει ένας τρόπος με τον οποίο η έννοια αυτή σχηματίζεται στη συνείδηση τόσων πολλών ατόμων. Δεν διευκρινίζεται όμως πώς τόσο μεγάλα σύνολα θα έχουν πρόσβαση στην πληροφόρηση, και με ποιο τρόπο αυτή θα σχηματίσει την έννοια του συμφέροντος στη συνείδησή τους. Έτσι αυτή η θεώρηση αποτυγχάνει να εξηγήσει πώς η δημοκρατία θα είναι το αποτέλεσμα της δράσης αυτών των υποκειμένων σε μικρο-πολιτικό επίπεδο ανάλυσης. Αν η δημοκρατία είναι το αποτέλεσμα ταξικού αγώνα, τότε είναι ένα μάλλον αφηρημένο αποτέλεσμα, αφού η ίδια η έννοια της τάξης θεωρούμενη σε μια μαρξιστική αναλυτική προοπτική μπορεί να είναι προβληματική ως θεωρητικό εργαλείο.⁵ Τέλος, επικεντρώνεται πιο πολύ στο κοινωνικό παρά στο πολιτικό επίπεδο του εκδημοκρατισμού. Δεν υπάρχει αρκετός χώρος για μια βραχυπρόθεσμη μελέτη σ' αυτή τη θεωρία, ούτε για τις προτιμήσεις και στρατηγικές ή τακτικές των δρώντων υποκειμένων στο ανάλογο επίπεδο. Η δημοκρατία είναι ένα αποτέλεσμα που θα επέλθει μέσω ταξικών αγώνων. Δεν έχει ιδιαίτερη σημασία ποιος ακριβώς, τότε και πώς θα την εισάγει. Μακροπρόθεσμα, θα επικρατήσει λόγω της οικονομικής και πολιτισμικής εξέλιξης, της οποίας θα είναι αποτέλεσμα, δηλαδή λόγω του καπιταλισμού και των συνεπειών του. Όμως, αν και η δημοκρατία είναι μια δομική αναγκαιότητα, πρέπει να υπάρχει και κάποιος πιο συγκεκριμένος φορέας από την κοινωνική τάξη, με μια διαδικασία, και με ένα σκοπό κατά νου, που θα την προωθήσει.

Στην ίδια γραμμή κινείται και το επιχείρημα πως η δημοκρατία προκύπτει από τις δυνάμεις της κοινωνίας πολιτών που δημιουργούνται από την οικονομική πρόοδο και εξέλιξη. Αυτό το επιχείρημα δεν συμπίπτει με το ταξικό, αλλά πλησιάζει τη λογική του, όταν αναφέρεται σε μεγάλες ομάδες που εμφανίζονται σ' ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο και καθιστούν αδύνατη τη συνέχιση της ύπαρξης ενός δικτατορικού καθεστώτος. Κι αυτό το επιχείρημα αντλεί από τη γραμμή της θεωρίας περί πολιτισμικής και οικονομικής

ανάπτυξης, αν και κάπως πιο συγκεκριμένα. Οι φορείς της δημοκρατικής αλλαγής σ' αυτή την ανάλυση είναι συνδικαλιστικές ενώσεις, ομάδες νεολαίας, πολιτικά κόμματα λειτουργούντα ανοιχτά ή συγκαλυμμένα, θρησκευτικές οργανώσεις, και άλλοι παρόμοιοι σχηματισμοί. Υπήρχαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο κατά τη διάρκεια του μη δημοκρατικού καθεστώτος ή ίσως και πριν την εγκαθίδρυσή του, και βρισκονταν πάντα σε μια κατάσταση λανθάνουσας εχθρότητας προς αυτό. Αυτή η αντιπαλότητα θα γίνει εμφανής σε περιόδους όπως μια οικονομική αποτυχία ή μια στρατιωτική ήττα, και θα επιβάλλει ένα δημοκρατικό διακανονισμό στους αυταρχικούς ηγέτες υποστηρίζοντας παράλληλα τους δημοκρατικούς στη διαπραγμάτευση μιας δημοκρατικής πολιτείας. Αυτό γιατί, όπως λειει η Gill (1999: 84),

‘εκτός αν επιδιώκει να κυβερνήσει κυρίως με την τρομοκρατία, ένα καθεστώς πρέπει να παραμένει πάντα ευαίσθητο στο τι θ' αποδεχτούν οι υπήκοοί του’.

Η μετάβαση στη δημοκρατία θα εξαρτηθεί και από την απάντηση των καθεστωτικών δυνάμεων στην πρόκληση της κοινωνίας πολιτών, και στο κατά πόσο είναι ικανές ν' αντιμετωπίσουν την κατάσταση παρουσιάζοντας ένα ενιαίο μέτωπο αντίδρασης απέναντι στους αμφισβητίες του καθεστώτος. Γ' αυτό, συμπεραίνει η θεωρία, η μετάβαση στη δημοκρατία θα εξαρτηθεί από δυο παράγοντες: *πρώτο*, από την φύση του μη δημοκρατικού καθεστώτος και *δεύτερο*, από την φύση της κοινωνίας που έχει υπάρξει υπό αυτό. Αν το τελευταίο ήταν ενιαίο, δηλαδή ένα καθεστώς χωρίς μεγάλα σχίσματα και ρήξεις ανάμεσα στις τάξεις του, η μετάβαση θα ολοκληρωθεί δυσκολότερα παρά αν χαρακτηριζόταν από διχόνοια και συγκρούσεις συμφερόντων στις γραμμές του. Από την άλλη, αν η κοινωνία είναι ατομιστική, δηλαδή αδύνατη με όρους ανεξάρτητων οργανώσεων συμφερόντων και διαφοροποίησης σε σχηματισμό ομάδων, το καθεστώς είναι πιο πιθανό να αντέξει την κρίση και να ελέγξει την κοινωνική αντίθεση σ' αυτό. Αν όμως υπάρχει κοινωνία πολιτών, με την έννοια διαφόρων ανεξάρτητων ομάδων και οργανώσεων, που θα χρησιμεύσουν ως ένας πρώτος πυρήνας αντίδρασης στον καθεστωτικό έλεγχο στην κοινωνία, η πιθανότητα μιας επιτυχημένης δημοκρατικής μετάβασης αυξάνεται. Σε τελική ανάλυση, το αν η δημοκρατία θα ριζώσει τελικά σε μια δεδομένη χώρα εξαρτάται από τους συνδυασμούς των παραπάνω παραγόντων.⁶

Αλλά κι αυτή η θεωρία δεν στερείται μειονεκτημάτων. Παρά ταύτα πρέπει να σημειωθούν κάποιες ενδιαφέρουσες υποθέσεις της. Πρώτα-πρώτα είναι πιο συγκεκριμένη από την ταξική ανάλυση με την έννοια πως αναγνωρίζει τη διαφορετικότητα των συμφερόντων και κοινωνικών δυνάμεων στις

σύγχρονες κοινωνίες. Αντί να επικεντρώνεται σε έννοιες όπως 'προλεταριάτο' ή 'αστική τάξη', εισάγει τη πιο πολύπλοκη, αλλά ταυτόχρονα πιο αναλυτικά εφαρμόσιμη ιδέα πως υπάρχουν διάφορα συμφέροντα υπό το φως των οποίων πρέπει να θεωρηθεί ο εκδημοκρατισμός. Παράλληλα, καταδεικνύει ότι αυτή η διαφορετικότητα είναι κρίσιμο μέγεθος στην ισορροπία δυνάμεων που πρέπει να επιτευχθεί κατά τη διαδικασία μετάβασης. Τέλος, αναγνωρίζει μια 'διαδικασία μετάβασης' παρά έναν αφηρημένο 'εκδημοκρατισμό', εισάγοντας έτσι τη μελέτη βραχυπρόθεσμων πολιτικών διαδικασιών. Είναι μια θεωρία που προσπαθεί να ανακεφαλαιώσει τη συζήτηση για τη μετάβαση στη δημοκρατία χρησιμοποιώντας τα εργαλεία και της οικονομικής-πολιτισμικής, και της προσέγγισης της θεωρίας των ελίτ, και δίνει τη δέουσα προσοχή στις επιπτώσεις του προηγούμενου μη δημοκρατικού καθεστώτος στον σχηματισμό της ισορροπίας δυνάμεων την ώρα της διαδικασίας μετάβασης και την αλληλεπίδραση των διαφόρων παραγόντων που θα συμμετάσχουν σ' αυτήν.

Οι κύριες αδυναμίες αυτής της θεωρίας είναι σχετικές με τη διαφορετικότητα των ομάδων που συνιστούν την κοινωνία πολιτών. Αν και σημαντική για την πολιτική ανάλυση, η κοινωνία πολιτών είναι μια 'πολυσυλλεκτική έννοια' (Etzioni-Halevy 1993: 81). Αυτή η διαφορετικότητα εμφανίζεται με όρους κινήτρων και στόχων οργάνωσης, και λόγων ανάμιξης στο παιχνίδι της μετάβασης στη δημοκρατία. Είναι πάνω απ' όλα θέμα συμφέροντος και τρόπου με τον οποίο το συμφέρον των διαφόρων ομάδων σχηματίζεται στο να τους σχετικά με τη δημοκρατία και με τις αλληλεπιδράσεις με τους άλλους ατομικούς ή συλλογικούς παράγοντες που δρουν κατά τη μετάβαση, το να αποφασιστούν οι τελικές προτιμήσεις των διαφόρων ομάδων που θα μείνουν παθητικές είτε θα συμμαχήσουν με τη μια ή την άλλη πλευρά στους διακανονισμούς που θα επικρατήσουν. Και οι προτιμήσεις και τα συμφέροντα βασίζονται στο μέγεθος της πληροφορίας που θα είναι στη διάθεση των ομάδων της κοινωνίας πολιτών στην κρίσιμη στιγμή της μετάβασης. Αλλά και πάλι το ερώτημα είναι πώς αυτές οι ομάδες αποκτούν τις πληροφορίες που θα τις βοηθήσουν να σχηματίσουν τις προτιμήσεις τους. Στο πλαίσιο της καθεστωτικής αλλαγής πρέπει να ληφθεί υπόψη το γεγονός πως, εξαιτίας της φύσης των μη δημοκρατικών καθεστώτων, οι πολιτικές εξελίξεις δεν συμβαίνουν σ' ένα περιβάλλον ανοιχτό και φιλικό προς την ενημέρωση και την πληροφορία. Αντίθετα, επικρατεί κλίμα ανασφάλειας και ανησυχίας, υποψίας και μη εμπιστοσύνης, παρασκηνιακών διαπραγματεύσεων, χειραγώγησης της πληροφορίας και ακόμα και αθέτησης υποσχέσεων, ανάλογα με την

εξέλιξη της διαδικασίας διαπραγματεύσεων μεταξύ των ισχυρών ομάδων που συμμετέχουν. Τα μεγάλα σύνολα που αποτελούν την κοινωνία πολιτών δεν μπορούν να μοιραστούν τον όγκο πληροφοριών που έχουν οι ελίτ στη διάθεσή τους. Συνήθως έχουν πρόσβαση στις πληροφορίες που άλλοι ρυθμίζουν σε τέτοιες περιπτώσεις. Γι' αυτό τους είναι δύσκολο ν' ασκήσουν αποτελεσματικό έλεγχο στη διαδικασία διαπραγματεύσεων μεταξύ προ- και αντί-δημοκρατικών ελίτ. Η αυτονομία της κοινωνίας πολιτών συναντά εδώ τα όριά της, και σ' αυτό το σημείο είναι πιο εύκολο για τις ελίτ να χειραγωγηθεί η δυναμική των γεγονότων, παρά όταν ο εκδημοκρατισμός αρχίζει. Αυτή η παρατήρηση δεν μπορεί ν' αρνηθεί τον κρίσιμο σε σημασία ρόλο της κοινωνίας πολιτών στην όλη διαδικασία, είναι όμως ένας ρόλος που μπορεί, ως ένα βαθμό, να χειραγωγηθεί από τον χειρισμό της ροής πληροφοριών από άλλες ομάδες που έχουν γρηγορότερη και πιο αποτελεσματική πρόσβαση σ' αυτήν. Και σ' αυτό το σημείο έρχεται το ζήτημα του ρόλου των ελίτ.

Η μετάβαση στη δημοκρατία ως αποτέλεσμα της διάδρασης των ελίτ

Μια τρίτη εξήγηση της δημοκρατίας επικεντρώνεται αποκλειστικά στο άλλο άκρο, παρουσιάζοντας τον εκδημοκρατισμό ως κάτι αποκλειστικά κατευθυνόμενο και ενορχηστρωμένο από (προ- και αντί- δημοκρατικές) ελίτ σε μια βραχυπρόθεσμη διαδικασία μετάβασης. Επηρεασμένη από την πρωτοπόρο εργασία των Ο' Donnell, Schmitter και Whitehead⁷, η θεωρία αυτή επικεντρώνεται στην κρίση και κατάρρευση των ανταρξικών καθεστώτων, και στους συγκυριακούς παράγοντες που σχηματίζουν το πλαίσιο της αλλαγής καθεστώτος. Για την ανάλυση αυτή, εκείνο που έχει σημασία για την επιτυχημένη μετάβαση στη δημοκρατία είναι οι συμφωνίες μεταξύ ελίτ σε βραχυπρόθεσμη προοπτική. Η πρωτοβουλία εκδημοκρατισμού μιας πολιτείας θα έρθει από συγκεκριμένες καθεστωτικές ελίτ που θα διαπραγματευτούν μια συμφωνημένη μετάβαση με τους αντιπάλους τους για να βρουν διέξοδο από ένα αδιέξοδο που δημιουργήθηκε είτε εξαιτίας μιας ήττας σε πόλεμο, είτε οικονομικής δυσπραγίας, είτε λόγω εσωτερικών συγκρούσεων που θα επιταχύνουν την κατάρρευση του καθεστώτος, ανοίγοντας τον δρόμο για εκδημοκρατισμό. Σ' αυτή τη δεδομένη προοπτική, οι βραχυπρόθεσμες εξελίξεις παίζουν πρωταρχικό ρόλο στη διαμόρφωση των προτιμήσεων των προ-και αντί- δημοκρατικών ελίτ, και ακόμα και τυχαία και απροσδόκητα γεγονότα μπορεί να επηρεάσουν την όλη διαδικασία. Διακρίνεται η φιλελευθεροποίηση, ως πρώτη φάση της μετάβασης, δηλαδή η αποδυνάμωση του καθεστωτι-

κού ελέγχου στην κοινωνία, και το σταδιακό του άνοιγμα σε διαπραγματεύσεις με τους αντιπάλους του. Το κύριο χαρακτηριστικό αυτής της φάσης είναι το κλείσιμο συμφώνων μεταξύ των ελίτ που συμμετέχουν στις διαπραγματεύσεις, μια διαδικασία χαρακτηριζόμενη από αβεβαιότητα για το τελικό αποτέλεσμα, ορθολογικούς υπολογισμούς, διαπραγματεύσεις μεταξύ συμφερόντων και τυχαία γεγονότα που είναι πιθανό να αλλάξουν την ισορροπία δυνάμεων και ν' ανασχηματίσουν την ατζέντα σε όφελος της μιας ή της άλλης πλευράς.⁸

Ύστερες συνεισφορές σ' αυτή τη μέθοδο προσπάθησαν να συγκεκριμενοποιήσουν τα πεδία στα οποία η μετάβαση στη δημοκρατία θα δοκιμασθεί. Οι Linz και Stepan αναφέρθηκαν στη φύση του προηγούμενου μη δημοκρατικού καθεστώτος (αυταρχικό, ολοκληρωτικό, μετά-ολοκληρωτικό, σουλτανιστικό κ.λπ.) ως ένα αποφασιστικό παράγοντα για το προς τα πού θα στραφεί η μεταβατική διαδικασία. Διέκριναν επίσης πέντε πεδία εκδημοκρατισμού που μπορεί να επηρεάσουν τη μεταβατική διαδικασία: κοινωνία πολιτών, πολιτική κοινωνία, οικονομική κοινωνία, κρατική γραφειοκρατία και κράτος δικαίου. Κατά την άποψή τους, το αποτέλεσμα σ' αυτά τα πεδία θα αποδειχτεί κρίσιμο για τη μελλοντική σταθεροποίηση της δημοκρατίας.⁹

Ούτε αυτή η προσέγγιση στερείται μειονεκτημάτων. Καταρχήν, εστιάζει πολύ περισσότερο απ' όσο πρέπει σε βραχυπρόθεσμες εξελίξεις. Δίνει λίγη προσοχή στους μακρο-δομικούς και ιστορικούς παράγοντες που σχηματίζουν το πλαίσιο την ώρα της μετάβασης. Απλώς παρουσιάζει τις προτιμήσεις των προ- και αντί- δημοκρατικών υποκειμένων, που λαμβάνονται ως δεδομένες, χωρίς να εξηγείται γιατί σχηματίστηκαν με τον ένα ή τον άλλο τρόπο. Η κριτική της Gill (1999: 89) για τις αιτίες του εκδημοκρατισμού που παρουσιάζει είναι σωστή, αφού

‘δεν μπορεί να εξηγήσει γιατί μια στροφή προς τη δημοκρατία συνέβη τη στιγμή που συνέβη, ούτε μπορεί να πει κάτι για την ακριβή πορεία της στροφής αυτής’, και για τον σχηματισμό των προτιμήσεων των πολιτικών υποκειμένων ότι ‘δεν παίζουν τον ρόλο τους σε ένα κενό, αλλά σ' ένα πλαίσιο που αποτελείται από τις δομές του παρελθόντος που συνεχίζονται στο παρόν. Πρέπει να κάνουν με την κληρονομιά του παρελθόντος παρά να δημιουργήσουν το δικό τους περιβάλλον *de novo*’.

Πράγματι, το παρελθόν ως οικονομική και κοινωνική δομή, ως θεσμικές και πολιτικές ρυθμίσεις που υπάρχουν τη στιγμή της μετάβασης, και ως ψυχολογικές και ιδεολογικές προτιμήσεις που έχουν σχηματιστεί στη συνείδηση των υποκειμένων παίζει ένα ρόλο που δεν μπορεί να υποβαθμιστεί από

τη βραχυπρόθεσμη προσέγγιση. Επιπλέον ιδιαίτερη σημασία πρέπει να δοθεί στις μεσοπρόθεσμες εξελίξεις που οδηγούν στην ίδια τη μετάβαση. Μέσα σε λίγες δεκαετίες ή ακόμα και χρόνια, τέτοιες εξελίξεις μπορεί να αλλάξουν ριζικά το πλαίσιο στο οποίο αναλαμβάνεται η διαδικασία μετάβασης.¹⁰

Πέραν αυτού, η συγκεκριμένη θεώρηση δίνει λίγη σημασία στον ρόλο της κοινωνίας πολιτών και γενικότερα των μη-ελίτ, χάνοντας έτσι την κρίσιμη λεπτομέρεια πως, *από ένα σημείο και μετά, η διαδικασία μετάβασης γίνεται υπόθεση πολύ περισσότερων ανθρώπων από εκείνους που την ξεκίνησαν.* Από την ίδια τη φύση της, η δημοκρατία πρέπει να γίνει αποδεκτή καταρχήν από τις μάζες. Η αποδοχή όμως των τελευταίων θα εξαρτηθεί κατά πολύ από τα δίκτυα επικοινωνίας και διαμεσολάβησης που υφίστανται μεταξύ των ελίτ και του λαού. Με τον τρόπο αυτό, η πληροφορία που έχουν ή όχι στη διάθεσή τους οι μάζες είναι άλλος ένας κρίσιμος παράγοντας για την επιτυχημένη έκβαση της μετάβασης. Η προσέγγιση των Ο' Donnell κ.α. φαίνεται να αγνοεί αυτό τον παράγοντα, αν και είναι ευαίσθητη στις δυνατότητες αντίδρασης εκ μέρους της κοινωνίας πολιτών.

Η προσέγγιση αυτή πάντως έχει πολλά θετικά. Καταρχήν, παρουσιάζει τον εκδημοκρατισμό ως πρωτοβουλία των ελίτ: μ' αυτή την έννοια, είναι μια 'επανάσταση από επάνω'. Οι ελίτ είναι οι κοινωνικές ομάδες που ενδιαφέρονται πρώτα και κυριότερα να διαιωνίσουν το δικό τους προνομιακό καθεστώς, αν και αλλάζουν το θεσμικό περιβάλλον στο οποίο ζουν. Είναι εκείνες που ξεκινούν τη διαδικασία μετάβασης, και ελπίζουν να κερδίσουν όσο το δυνατό περισσότερα απ' αυτήν. Όμως, το αν και κατά πόσο θα πραγματώσουν με επιτυχία τη φιλοδοξία αυτή δεν είναι αποκλειστικά στο χέρι τους. Εξαρτάται και από άλλους παράγοντες, όπως η οικονομία, οι αντιδράσεις άλλων ελίτ, οι διεθνείς σχέσεις της χώρας, και άλλους, καθαρά συμπτωματικούς παράγοντες, όπως τυχαία και απροσδόκητα γεγονότα, το πνεύμα των καιρών (Zeitgeist) κ.λπ. Όλα τα παραπάνω πιθανό είναι ν' αλλάξουν τους κανόνες του παιχνιδιού της μετάβασης, να αναδομήσουν το πλαίσιο της, να αναδιαμορφώσουν τις προτιμήσεις των πρωταγωνιστών, και τελικά να οδηγήσουν σε εντελώς διαφορετικά αποτελέσματα από αυτά που αρχικά οι πρωταγωνιστές είχαν κατά νου. Μ' αυτό τον τρόπο το παιχνίδι της μετάβασης είναι ανοιχτό και ανασφαλές: δεν υπάρχει εγγύηση πως η διαδικασία θα εξελιχθεί όπως σχεδιάστηκε από εκείνους που την ξεκίνησαν. Αυτή είναι και η πρώτη 'θεσμοποίηση της αβεβαιότητας' όπως έγραψε ο Przeworski: το γεγονός ότι σε μια δημοκρατία τα (πολιτικά) αποτελέσματα είναι αβέβαια, βρίσκει εφαρμογή από την πρώτη κιόλας στιγμή της διαπραγμάτευσης του

νέου καθεστώτος. Επιπλέον, η σημασία του παράγοντα 'ελίτ' για τη διαδικασία μετάβασης πρέπει να αναγνωριστεί εξαιτίας της πρόσβασης των ελίτ σε πληροφορίες και του ορθολογικού υπολογισμού των συμφερόντων τους σε κάθε σχεδόν στιγμή στην υπό εξέταση περίοδο. Οι παράγοντες που αυτή η θεώρηση εν τέλει υποτιμά, όπως οι μακρο-δομές και οι μη-ελίτ, μπορούν να προστεθούν, για να σχηματιστεί μια βελτιωμένη θεώρηση της μετάβασης στη δημοκρατία.

Σχηματίζοντας μια νέα προσέγγιση: πώς εξηγείται μια επιτυχημένη μετάβαση στη δημοκρατία με μεταρρύθμιση;

Ποιος αρχίζει το παιχνίδι της μετάβασης; Η θεώρηση των ελίτ

Η μελέτη της μετάβασης στη δημοκρατία με αυτομετασχηματισμό του καθεστώτος πρέπει να λάβει υπόψη το γεγονός πως οι ελίτ είναι οι κινητήριοι μοχλοί της διαδικασίας, και πως κατά νου έχουν τη δικαιώνιση των συμφερόντων τους από ένα μη δημοκρατικό σ' ένα δημοκρατικό θεσμικό πλαίσιο. Με το πρόβλημα αυτό, πρέπει να λάβουν υπόψη τους και άλλους παράγοντες και να προβούν σε συγκεκριμένες υποχωρήσεις. Καταρχάς όμως, έχουν την πρωτοβουλία και ελπίζουν να καταφέρουν ό,τι καλύτερο.

Μελετώντας τις ελίτ, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ο ορισμός της λέξης από τους κοινωνικούς επιστήμονες, ιδιαίτερα δε του H. Lasswell (σε Bachrach 1980: 67): οι ελίτ περιλαμβάνουν 'τους κατέχοντες εξουσία σε ένα πολιτικό σώμα'. Ο παραπάνω ορισμός δεν συμπεριλαμβάνει απαραίτητα τις κυβερνώσες ελίτ: μπορεί να επεκταθεί στις ελίτ που δεν συμμετέχουν στην κυβέρνηση αλλά έχουν μια επιρροή στη λήψη αποφάσεων. Για παράδειγμα, ηγέτες της αντιπολίτευσης σε μη δημοκρατικά καθεστώτα δεν κατέχουν κρατική εξουσία, κι όμως εξασκούν μεγάλη επιρροή στις στάσεις και προτιμήσεις όσων εκπροσωπούν, κι αυτό είναι σημαντικό για τη διαδικασία της μετάβασης, εφόσον μπορούν να κινητοποιήσουν λαϊκή υποστήριξη που σε δεδομένες συνθήκες ίσως αλλάξει τους κανόνες του παιχνιδιού. Ο Dowding (1991: 143) έχει μερικές ενδιαφέρουσες επισημάνσεις σχετικά με τις μορφές που μπορεί να πάρει η πολιτική εξουσία, διακρίνοντας μεταξύ εξουσίας επί του αποτελέσματος (outcome power) ή αλλιώς δυνατότητα των υποκειμένων να επιφέρουν συγκεκριμένα αποτελέσματα, και κοινωνικής εξουσίας (social power), ή δυνατότητα αλλαγής της δομής των κινήτρων άλλων υποκειμένων

ώστε να επέλθουν τα επιθυμητά αποτελέσματα¹¹. Και 'ένας από τους πλέον επιδέξιους τρόπους να επηρεάζονται οι δομές των κινήτρων των άλλων έχει να κάνει με το είδος της πληροφορίας που τους παρέχει'. 'Όστε οι ελίτ δεν είναι ανάγκη να βρίσκονται στην εξουσία, μπορεί και ν' ανταγωνίζονται μεταξύ τους γι' αυτήν. Έτσι εισάγεται η έννοια των αντί-ελίτ στη μελέτη, καθώς και εκείνη των υπό-ελίτ, σαφώς πιο πολυάριθμων ομάδων, δια μέσου των οποίων, κατά τον Bottomore (1980: 10), οι ελίτ είναι 'στενά συνδεδεμένες με την κοινωνία' και οι οποίες 'προμηθεύουν τις ελίτ με εφεδρείες'.¹² Κάθε ελίτ ή υπό-ελίτ έχει ένα βαθμό αυτονομίας, λόγω της πρόσβασής της σε πόρους καταναγκασμού, υλικού ή διοικητικού, καθώς και σε πληροφορίες που μπορεί να χρησιμοποιήσει για δικό της όφελος.¹³ Εξαργάται από την θέση της κάθε ελίτ σε μια συγκεκριμένη στιγμή να κάνει χρήση των πόρων της για να προωθήσει τα συμφέροντά της κατά την αβέβαιη φάση της μετάβασης.

Κατά τη διαδικασία της μετάβασης, πάντως, ελίτ, αντί-ελίτ και υπό-ελίτ δεν δρουν σε κοινωνικό κενό: ο αγώνας για την εξουσία δεν γίνεται δίχως τις ευρείες μάζες, κάτι που αναγνωρίζεται από όλους τους θεωρητικούς των ελίτ. 'Όπως το έθεσε ο Eulau (1976: 20) 'είναι αδύνατο να εντοπίσεις τους λίγους χωρίς να εξετάσεις τους πολλούς'. Και όπως υποστηρίζουν οι Field και Higley (1981: 19), οι ελίτ 'πάντα αναζητούν την υποστήριξη των ομάδων των μη-ελίτ' τα πολιτικά επιχειρήματα των ελίτ πρέπει γενικά ν' ανταποκρίνονται στους προσανατολισμούς και τις στάσεις των μη-ελίτ στις οποίες απευθύνονται. Κάποιοι από τους προαναφερθέντες παράγοντες μπορούν να εξηγήσουν πώς οι ελίτ προσπαθούν να κερδίσουν την υποστήριξη των μη-ελίτ κατά τη διαδικασία εκδημοκρατισμού. Ο τελικός τους σκοπός είναι, με τα λόγια του Eulau (1976: 25),

'η διατήρηση και συνέχιση των πολιτικών που διαμόρφωσαν, προσπαθούν ή ελπίζουν να διαμορφώσουν καθώς οι πολιτικές γίνονται από τις ελίτ, η αυτό-διαιώνιση των πολιτικών ελίτ είναι προαπαιτούμενο τόσο της πολιτικής συνέχειας όσο και της σταθερότητας της κοινότητας'.

Μ' αυτή την έννοια, *η δημοκρατία δεν είναι απαραίτητο να (επαν)εισέλθει από δημοκράτες*: όπως έγραψε ο Rustow (1970: 345),

'μπορούμε να δεχτούμε την πιθανότητα ότι οι καταστάσεις ίσως να εξαναγκάσουν, ξεγελάσουν, δελεάσουν ή πείσουν μη δημοκράτες, ώστε ν' ακολουθήσουν δημοκρατική συμπεριφορά και ότι οι απόψεις τους μπορεί να αλλάξουν σχετικά σύντομα από μια διαδικασία εξορθολογισμού ή προσαρμογής'.

Οι προεκτάσεις αυτού είναι σημαντικότερες για την εξήγηση της συμπε-

ριφοράς την οποία πρώην μη δημοκρατικές ελίτ ή ηγέτες μπορεί να υιοθετήσουν κάποια στιγμή. Και πρέπει να κριθούν με βάση τις προσδοκίες και πληροφορίες που κατείχαν την ώρα της απόφασής τους. Οι στόχοι τους δεν ήταν απαραίτητα δημοκρατικοί εξαρχής: ήταν ίσως ζήτημα αναδόμησης της εξουσίας. Ξανά ο Rustow (1970: 353) έχει δίκιο λέγοντας πως η δημοκρατία ίσως να μην ήταν ο αρχικός στόχος τους αλλά 'να αναζητήθηκε σαν ένα μέσο για κάποιον άλλο σκοπό ή να ήρθε σαν τυχαίο υποπροϊόν του αγώνα.'

Ένα τελευταίο σημείο σχετικά με τις προτιμήσεις και συμφωνίες των ελίτ στη συμφωνημένη μετάβαση στη δημοκρατία είναι πως το αποτέλεσμα της διαδικασίας αυτής θα εξαρτηθεί και από το πόσο ομοιογενείς είναι οι ελίτ που συναγωνίζονται για την εξουσία. Σ' αυτό το ζήτημα, χρήσιμο είναι να λαμβάνεται υπόψη η ταξινόμηση των Field και Higley σε μη ενιαίες, ιδεολογικά ενιαίες και συναινετικά ενιαίες ελίτ. Οι πρώτες είναι 'εξαιρετικά καχύποπτες μεταξύ τους', οι δεύτερες βασίζονται σε μια 'αστηρά προορισμένη ιδεολογική αφοσίωση', και οι τρίτες μπορούν 'να σχηματίζουν και να αποκρούουν ζητήματα των οποίων η ανοιχτή και δογματική έκφραση θα δημιουργούσε καταστροφικές συγκρούσεις'.¹⁴ Έτσι, ο τρόπος σχηματισμού των ελίτ σ' ένα μη δημοκρατικό καθεστώς γίνεται σημαντικός για την εξήγηση της φύσης του καθεστώτος που θα προκύψει από τη διαδικασία της μετάβασης. Και, λειτουργικά μιλώντας, θα εξαρτηθεί κατά πολύ από τις εξελίξεις που σχετίζονται με το προηγούμενο μη δημοκρατικό καθεστώς.

Μετάβαση από τι προς τι; Η φύση του προηγούμενου καθεστώτος

Καθώς ο εκδημοκρατισμός μέσω αυτομετασχηματισμού είναι πρώτα και κύρια μια αλλαγή στη δομή της εξουσίας, πολλοί παράγοντες επηρεάζουν αυτήν τη διαδικασία, καθώς έχει να κάνει με την πολυδιάσταση και πολυπλοκότητα της σύγχρονης πολιτικής και εξουσίας. Αυτή η αλλαγή δεν γίνεται χωρίς την αναγνώριση εκ μέρους των ελίτ του δομικού περιβάλλοντος στο οποίο δρουν. Μ' αυτό το πρίσμα, δύο παράγοντες πρέπει να ληφθούν υπόψη. Καταρχήν, η φύση του καθεστώτος από το οποίο γίνεται η μετάβαση. Υπάρχουν αρκετές τυπολογίες μη δημοκρατικών καθεστώτων (αυταρχικά, γραφειοκρατικά-αυταρχικά, ολοκληρωτικά, μετα-ολοκληρωτικά, σουλτανιστικά, για ν' αναφερθούν οι κυριότερες κατηγορίες που περιγράφονται στη βιβλιογραφία) και δεν είναι όλα ανοιχτά σε μετάβαση μέσω συναλλαγής.¹⁵ Ο βαθμός επιτυχίας της μετάβασης με διαπραγματεύσεις θα εξαρτηθεί σημαντικά από τις κρατικές δομές και θεσμούς του προηγούμενου καθεστώτος.

Αν επιτρέπονταν πολιτικές οργανώσεις, αν το καθεστώς στηριζόταν στην απάθεια παρά στην κινητοποίηση του πληθυσμού, αν είχε κάνει χρήση ιδεολογικών και εκπαιδευτικών μηχανισμών για να ριζώσει στην κοινωνία, ή απλώς κυβερνούσε με ωμή βία και καταναγκασμό, τα παραπάνω ζητήματα μπορεί να έχουν σημαντικές επιπτώσεις στην πορεία της μετάβασης.¹⁶ Σημαντικές συνέπειες έχει επίσης το ότι τα περισσότερα μη δημοκρατικά καθεστώτα ήταν στρατιωτικές δικτατορίες. Οι στρατιωτικές ελίτ είναι οι πιο ανοιχτοί αντίπαλοι των δημοκρατικών θεσμικών ρυθμίσεων. Το ότι κατέκτησαν την εξουσία λόγω της ισχύος των όπλων τους δεν τους λύνει το πρόβλημα του πώς θα την διαχειριστούν.¹⁷ Έρχονται στιγμές που αυτά τα καθεστώτα αντιμετωπίζουν αδιέξοδα ή καταστάσεις που δεν μπορούν να χειριστούν εύκολα. Άλλοτε πάλι, οι κύριοι στόχοι τους αντιμετωπίζονται με σχετική επιτυχία, και τότε οι καθεστωτικές ελίτ αποφασίζουν να εγκαταλείψουν τη μη δημοκρατική μορφή προς όφελος μιας δημοκρατικής, που 'θα τους δώσει ικανοποιητικά εχέγγυα αιτιωρησίας και εξυπηρέτησης των συντεχνιακών τους συμφερόντων', όπως δείχνει ο Huntington(1991:116). Εκτός αυτού, όπως αναφέρθηκε, κάποια καθεστώτα έχουν ένα πιο δυνατό και συμπαγή συνασπισμό ελίτ στην εξουσία παρά κάποια άλλα κατά τη στιγμή της μετάβασης. Έτσι, η διάκριση μεταξύ καθεστώτων ελεγχόμενων από τους στρατιωτικούς-ως-θεσμό και από τους στρατιωτικούς-ως-κυβέρνηση αποκτά μεγάλη σημασία για τη μελέτη της μετάβασης με μεταρρύθμιση, δεδομένου ότι πιθανό να υπάρχουν εσωτερικές διαιρέσεις στο σώμα των στρατιωτικών. Τέλος, το ζήτημα της διάρκειας του μη-δημοκρατικού καθεστώτος, και του εάν ήταν μια παρένθεση σε μια διαδικασία μεταξύ κρίσης και 'επανισορρόπησης' (reequilibration) της προηγούμενης δημοκρατικής πολιτείας είναι εξίσου σημαντικό για τον εντοπισμό τυχόν χαρακτηριστικών που σχημάτισαν το πλαίσιο της μετάβασης με διαπραγματεύσεις.¹⁸

Η οικονομική δομή ενόψει της προσπάθειας μεταρρύθμισης

Η οικονομική δομή είναι πάντοτε παρούσα στη συγκυρία: οι οικονομικές πολιτικές και εξελίξεις του παρελθόντος σχημάτισαν το πλαίσιο στο οποίο οι καθεστωτικές ελίτ δρουν την ώρα της μετάβασης. Είναι αμφίβολο αν οι τελευταίες θα επιχειρήσουν να διαπραγματευτούν ένα καθεστωτικό μετασχηματισμό σε μια αρνητική οικονομική συγκυρία (π.χ. μια κρίση), προσδοκώντας ταυτόχρονα να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους και να διαιωνίσουν τα προνόμιά τους στη μελλοντική δημοκρατία. Όσο καλύτεροι γνώστες αυ-

τού είναι, τόσο περισσότερες πιθανότητες έχουν να πετύχουν αποτελεσματικά τους στόχους τους. Αυτό σημαίνει πως είναι μέρος της στρατηγικής των ελίτ του ανταρχικού καθεστώτος να μη διαπραγματευτούν την αποχώρησή τους από την εξουσία σε ένα περιβάλλον οικονομικά προβληματικό, αλλά να διαλέξουν την ευνοϊκότερη στιγμή της οικονομικής συγκυρίας για να τακτοποιήσουν την παράδοση της εξουσίας στο δημοκρατικό στρατόπεδο. Το θέμα λοιπόν γι' αυτές είναι, κατά τους Haggard και Kaufman, (1994: 12) να διασφαλίσουν το ότι 'αποσύρονται σε καλές εποχές', αφού σε τέτοιες συνθήκες 'οι κυβερνώσες ελίτ είναι πολιτικά λιγότερο απομονωμένες από τις υπάρχουσες σε περιόδους κρίσης, και είναι πιθανότερο ν' απολαμβάνουν ανοιχτή ή σιωπηρή υποστήριξη' και δεν διαπραγματεύονται σε ένα πολιτικό κλίμα που σκιάζεται από την οικονομική αποτυχία ή στασιμότητα.

Άλλος ένας παράγοντας που θα επηρεάσει τις αποφάσεις των κυβερνητικών ελίτ είναι η στάση των οικονομικών ελίτ. Όπως και οι πολιτικές, έτσι κι εκείνες θέλουν να θεσμοθετήσουν τα προνόμιά τους στον διακανονισμό της μελλοντικής δημοκρατίας. Ο βαθμός ανάμειξής τους στη διαδικασία της μετάβασης πάντως διαφέρει. Οικονομικές ελίτ όπως επιχειρηματίες, βιομήχανοι κ.λπ. δεν ενδιαφέρονται ιδιαίτερα για το πώς θα επιτευχθεί η μετάβαση στη δημοκρατία. Γι' αυτές, η δημοκρατία μπορεί να θεωρείται ως μια άλλη μορφή διαιώνισης των προνομίων τους, τα οποία πιθανόν ήδη να προστατεύονταν από το μη δημοκρατικό καθεστώς. Ενδιαφέρονται περισσότερο για λεπτομέρειες όπως η θεσμική εγγύηση της οικονομίας της αγοράς¹⁹ και για κάποια πιθανά οφέλη από το άνοιγμα του καθεστώτος σε μια ευρύτερη αγορά (όπως π. χ. η ΕΟΚ για τις νοτιοευρωπαϊκές χώρες). Η μετάβαση στη δημοκρατία είναι σε τελική ανάλυση μια πολιτική διαδικασία, και ως τέτοια θα εξεταστεί. Πάντως, οι στάσεις των οικονομικών ελίτ μπορεί να είναι ενδιαφέρουσες από μια άλλη άποψη: ίσως επιλέξουν να υποστηρίξουν κάποιες πλευρές κατά τη διαδικασία μετάβασης, και αυτό μπορεί να δείξει τον τρόπο που προσπαθούν να προωθήσουν τα συμφέροντά τους, χωρίς να είναι εκείνες που θα γείρουν αποφασιστικά την πλάστιγγα προς τη μια ή την άλλη πλευρά.²⁰ Η δημοκρατία μπορεί να είναι μια δομική και ιστορική αναγκαιότητα, αλλά βραχυπρόθεσμα το ζήτημα είναι ποιος θα τη μετατρέψει σε πραγματικότητα, και πόσο ομαλά ή επίπονα θα ολοκληρώσει αυτό το έργο. Και το ζήτημα αυτό θα παραμένει ανοιχτό ως το τέλος. Τελικά, υπάρχουν και άλλα συλλογικά υποκείμενα που μπορεί να μη δεχτούν ένα συγκεκριμένο δρόμο προς τη δημοκρατία, εκείνον που οι καθεστωτικές ελίτ θα προτείνουν.

Η κοινωνική δομή: η κοινωνία πολιτών και η απόκρισή της στη μεταρρύθμιση

Δεν είναι λοιπόν κρίσιμοι μόνο οι οικονομικοί παράγοντες: η κοινωνική δομή είναι παρούσα, με τη μορφή των μη ελίτ. Η κοινωνία πολιτών, οι διάφορες αυτόνομες από το κράτος ομάδες που σχηματίστηκαν στο παρελθόν και πιθανόν παρουσιάζονται την ώρα της μετάβασης και διαπραγματεύσης πρέπει να συνυπολογιστούν. Οι προτιμήσεις τους όμως σχηματίζονται και από τις πληροφορίες που κατέχουν, και που δεν τους είναι πάντοτε διαθέσιμες στον ίδιο βαθμό με τις ελίτ. Όπως προαναφέρθηκε, ο τρόπος με τον οποίο χειραγωγείται η πληροφόρηση από τις ελίτ που την κατέχουν πιθανόν να οδηγήσει το λαό σε συμμαχία με τη μια ή την άλλη ελίτ. Και, 'όπου η πληροφορία κατακρατείται επίτηδες ή πλαστογραφείται, τότε έχουμε ανοιχτή χειραγώγηση' (Dowding 1991:158). Εκτός αυτού, η ιδέα της δημοκρατίας σχηματίζεται πιο αφηρημένα στο νου του λαού παρά στις ελίτ: στους πρώτους είναι περισσότερο θέμα ιδεολογίας, στις δεύτερες συμφέροντος. Για την κοινωνία πολιτών η δημοκρατία είναι ένα 'δημόσιο αγαθό' που θα επιτρέψει κάποια βελτίωση της καθημερινής ζωής, ενώ για τις ελίτ είναι μάλλον ένα 'επιλεκτικό κίνητρο' που θα τους βοηθήσει στη διαιώνιση των προνομίων ή της εξουσίας τους σε ένα άλλο θεσμικό πλαίσιο. Επιπλέον, οι μάξες στερούνται συνοχής στην επιδίωξη της θεσμοποίησης των συμφερόντων τους: οι ομάδες της κοινωνίας πολιτών είναι πολύ ανομοιογενείς για να έχουν τα ίδια συμφέροντα και έναν ενιαίο τρόπο να τα προωθούν.

Όι φτωχότερες, λιγότερο καλά διαρθρωμένες, λιγότερο αλληλεπιδρούσες και ευρύτερες ομάδες συναντούν μεγαλύτερα προβλήματα συλλογικής δράσης από τις πλουσιότερες, πιο ομοιογενείς, καλύτερα αρθρωμένες και μικρότερες ομάδες (Dowding 1991: 142).

Το ίδιο συμβαίνει με τις, ορθολογικότερες και ομοιογενέστερες, ελίτ και στην περίπτωση της μετάβασης στη δημοκρατία.

Σημαίνει άραγε αυτό πως η μετάβαση είναι μια διαδικασία όπου όλα είναι προκαθορισμένα από τις ελίτ, και οι μάξες δεν είναι παρά κομπάρσοι χειραγωγούμενοι από πανίσχυρες ομάδες συμφερόντων; Παραδοχή αυτού θα υποβάθμιζε την κοινωνία πολιτών σε έναν παθητικό υποστηρικτή των απαιτήσεων των ελίτ. Κάτι τέτοιο θα ήταν επικίνδυνο, αφού θ' αγνοούσε ότι κάθε νέο δημοκρατικό καθεστώς πρέπει, σε τελική ανάλυση, ν' αναζητήσει τη νομομοποίησή του στις μάξες για τη σταθεροποίησή και εμπάθυνσή του. Θα σήμαινε απλά ότι οι μη ελίτ, λόγω του μεγάλου αριθμού τους, της διαφο-

ρετικότητας και της έλλειψης πληροφόρησης είναι ευκολότερο να κερδηθούν από τις ελίτ απ' ό,τι άλλες οργανωμένες ομάδες. Η κοινωνία πολιτών όμως έχει τη δική της δυναμική και συχνά η συμπεριφορά και αντίδρασή της είναι απρόβλεπτη. Πρέπει πάντα να λαμβάνεται υπόψη το αβέβαιο πλαίσιο στο οποίο παίζεται το παιχνίδι της μετάβασης. Ο ίδιος παράγοντας που ίσως λειτουργεί προς ζημία των μαζών, ο αριθμός τους, μπορεί εξίσου εύκολα να στραφεί εναντίον και των σχεδίων των ελίτ, αν εκείνες υποτιμήσουν τη δυναμική αυτή. Δεν είναι εύκολο να υπερκεραστεί, έτσι οι ελίτ πρέπει ν' αναζητήσουν την υποστήριξη των μη ελίτ για την ενίσχυση της ίδιας τους της διαπραγματευτικής θέσης, και να κάνουν συγκεκριμένες παραχωρήσεις στις τελευταίες, προκειμένου να δουν τα συμφέροντά τους να εξυπηρετούνται σ' ένα δημοκρατικό πια πλαίσιο. Κατά τη διαδικασία αυτή, η κοινωνία πολιτών μπορεί να πετύχει επίσης πολλούς στόχους, όπως περιοριστική δημοκρατία χωρίς πολιτικούς αποκλεισμούς, πλήρες κράτος δικαίου, ρυθμίσεις κοινωνικού κράτους κ.λπ. Ο βαθμός της κατανόησης της πολυπλοκότητας της πολιτικής εκ μέρους των μη ελίτ έχει να κάνει με τους παράγοντες που διαμορφώνουν την πολιτική κουλτούρα των πολιτών. Ιστορία, εκπαίδευση, ύπαρξη ομάδων που επιδιώκουν σκοπούς μη σχετιζόμενους με κρατικές πολιτικές, εργατικό κίνημα, οργανώσεις φοιτητών και νεολαίες, όλοι οι παραπάνω παράγοντες παίζουν έναν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση των προτιμήσεων του λαού σε συνθήκες καθεστωτικού μετασχηματισμού. Ας σημειωθεί πως και η 'πολιτική κοινωνία' πρέπει να ληφθεί υπόψη: πολιτικά κόμματα και οργανώσεις που προϋπήρχαν του μη δημοκρατικού καθεστώτος για λίγο ή πολύ διάστημα και συνέχισαν πιθανόν να λειτουργούν με τον ένα ή άλλο τρόπο επίσης επηρεάζουν τον λαό, και μαζί με τις ηγεσίες υποστηρίζουν ή αντιμάχονται συγκεκριμένες ελίτ κατά τη διαδικασία των διαπραγματεύσεων. Ανακεφαλαιώνοντας, οι τελικές θεσμικές ρυθμίσεις του νέου δημοκρατικού καθεστώτος θ' αντανακλούν 'τα συνδυασμένα αποτελέσματα των σχέσεων των ελίτ μεταξύ τους, αλλά και μεταξύ ελίτ και κοινού' (Etzioni-Halevy 1991: 32)

Το διεθνές περιβάλλον και οι επιπτώσεις του για τον καθεστωτικό μετασχηματισμό

Ο διεθνής παράγοντας είναι ακόμα μια μεταβλητή για τη μετάβαση στη δημοκρατία. Αν οι ελίτ δεν δρουν σε ένα εσωτερικό κενό, δεν δρουν ούτε σε εξωτερικό. Τα κράτη πρέπει να επιδιώκουν συγκεκριμένους σκοπούς ως

διεθνείς οντότητες. Υπάρχουν σ' ένα δεδομένο γεω-πολιτικό πλαίσιο, έχουν διπλωματικές σχέσεις, στρατιωτικές συμμαχίες, συμμετέχουν σ' ευρύτερες στρατιωτικές ή οικονομικές συμμαχίες, πιθανόν να έχουν φιλοδοξίες να παίξουν ένα σημαντικότερο ρόλο στην περιοχή τους ή να ενσωματωθούν σε ευρύτερες πολιτικές ή οικονομικές ομάδες εθνών. Ο εκδημοκρατισμός λοιπόν, ως καθεστωτική αλλαγή, είναι μάλλον απίθανο να μην έχει επιπτώσεις και στις διεθνείς τους σχέσεις. Πάντως, όπως υποστηρίζει ο Pridham(1991:1), 'ο διεθνής παράγοντας είναι η ξεχασμένη διάσταση στη μελέτη της μετάβασης στη δημοκρατία'. Αυτό γιατί, όπως το έθεσαν οι O' Donnell και Schmitter (1986:19), 'οι εσωτερικοί παράγοντες παίζουν έναν πρωταρχικό ρόλο στη μετάβαση'. Δεν θα έπρεπε όμως να υποτιμηθεί η σημασία του διεθνούς περιβάλλοντος και της επίδρασής του στην προσπάθεια εκδημοκρατισμού. Η μετάβαση στη δημοκρατία είναι 'μια διαδικασία όπου τα πολιτικά συστήματα μπορεί να είναι ιδιαίτερα ευάλωτα σε διεθνείς επιρροές' λειο ο Pridham(1991:4), και ο Rustow(1970: 348) προσθέτει: 'οι ξένες επιρροές είναι σχεδόν πάντα παρούσες' σε μια διαδικασία εκδημοκρατισμού. Υπάρχουν αυτά που ο Pridham αποκαλεί 'εσωτερικά κατευθυνόμενες διασυνδέσεις' (inner-directed linkages) μεταξύ του διεθνούς και του εσωτερικού πολιτικού συστήματος, με την έννοια πως το πρώτο επηρεάζει το δεύτερο με συγκεκριμένους τρόπους²¹. Οι τρόποι με τους οποίους αυτό μπορεί να συμβεί πρέπει να ερευνηθούν και να αιτιολογηθούν. Καταρχήν πάντως, θα πρέπει να σημειωθεί πως 'ο προσεταιρισμός διεθνούς υποστήριξης θα είναι υψηλής προτεραιότητας για πολλά από τα μέρη που εμπλέκονται στη διαδικασία της μετάβασης.' (Whitehead 1986: 9). Ποιοι είναι όμως οι διεθνείς παράγοντες, στους οποίους οι ελίτ πρέπει ν' αναζητήσουν υποστήριξη;

Πρώτα-πρώτα, η ενσωμάτωση μιας χώρας σ' ένα ευρύτερο πολιτικό-οικονομικό χώρο θέτει μια πρόκληση για τις καθεστωτικές ελίτ. Ένα μη δημοκρατικό κράτος μπορεί να είναι πολιτικά και διπλωματικά απομονωμένο από το διεθνές σύστημα. Οι συνέπειες για την ευημερία και ανάπτυξη του είναι αρνητικές: είναι συνήθως προς το συμφέρον των οικονομικών ελίτ να προσαπλήσουν να λήξουν αυτή την απομόνωση με το να δουν το κράτος τους να γίνεται μέλος μιας ευρύτερης πολιτικής ή οικονομικής οντότητας, όπως π. χ. η ΕΟΚ. Πραγματικά, τα κίνητρα μιας τέτοιας συμμετοχής ίσως είναι παρά πάνω από αρκετά για να ξεκινήσουν μια πίεση προς εκδημοκρατισμό εκ μέρους κάποιων οργανωμένων συμφερόντων, και η πιθανή θετική απόκριση εκ μέρους αυτών των οργανισμών μπορεί να είναι ενθαρρυντική για τον

εκδημοκρατισμό, αν οι καθεστωτικές ελίτ αποφασίσουν να κινηθούν προς αυτή την κατεύθυνση.²²

Το διεθνές σύστημα όμως αποτελείται και από στρατιωτικούς συνασπισμούς, μηχανισμούς ασφαλείας και, πολλές φορές, υπολογισμούς στρατηγικών συμφερόντων που επηρεάζουν και τις εσωτερικές πολιτικές. Επομένως η εξήγηση των εξωτερικών επιρροών δεν θα ήταν ολοκληρωμένη, αν παραμελούσε αυτή την πλευρά. Πολλές μεταβάσεις από δικτατορίες σε δημοκρατίες έγιναν μεσούντος του Ψυχρού Πολέμου και επηρεάστηκαν από τα στρατηγικά συμφέροντα μηχανισμών όπως το NATO. Επιπλέον, καθώς οι ΗΠΑ ήταν πάντα το πιο απότο παράδειγμα εξωτερικών επιρροών σε εσωτερικές πολιτικές κατά τα μεταπολεμικά χρόνια, θα πρέπει να δοθεί ιδιαίτερη σημασία στις επιρροές που εξασκούν στο πλαίσιο της μετάβασης.²³ Δεν είναι εύκολη η αποτίμηση της σημασίας αυτού του παράγοντα για τον εκδημοκρατισμό. Θα ήταν πάντως χρήσιμο να έχει κανείς κατά νου την έννοια των 'διεισδυόμενων συστημάτων' (penetrated systems) του Rosenau, με την έννοια της αποδοχής ότι ξένοι παράγοντες έχουν ένα συγκεκριμένο βαθμό επέμβασης στις εσωτερικές υποθέσεις.²⁴ Ίσως οι προαναφερθέντες παράγοντες να μην είναι αντίθετοι με τον εκδημοκρατισμό μιας χώρας, αλλά ίσως να είναι αντίθετοι με τον συγκεκριμένο τρόπο με τον οποίο επιχειρείται η όλη διαδικασία, ή ακόμα και με τους φορείς που την προωθούν, εξαιτίας της υποψίας ότι τα στρατηγικά τους συμφέροντα θα παραμεληθούν στο μέλλον. Με την έννοια αυτή, θα ήταν χρήσιμο ν' αναγνωριστεί ένα περιθώριο επέμβασης από παράγοντες όπως ΗΠΑ/NATO, μ' ένα τρόπο που τα συμφέροντά τους να διασφαλίζονται στο νέο καθεστώς.²⁵ Μακροπρόθεσμα πάντως, πρέπει να λαμβάνεται υπόψη ότι οι ξένες επιρροές μπορούν να παίξουν ένα σημαντικό ρόλο αλλά, σε τελική ανάλυση, δεν πρέπει να υποτιμάται ο ρόλος των εσωτερικών συνθηκών και υποκειμένων στην εξήγηση του τελικού αποτελέσματος της διαδικασίας αυτής. Όπως πολύ σωστά το έθεσε ο Schmitter (1986: 30), το διεθνές πολιτικό περιβάλλον

'δεν υπαγορεύει ούτε καθορίζει τη χρονική στιγμή, το είδος ή το αποτέλεσμα της μετάβασης, η επιρροή του διεθνούς πλαισίου διαμεσολαβείται συνήθως από εθνικούς ή υπο-εθνικούς παράγοντες και διαδικασίες'.

Υπάρχει μια θεωρία που μπορεί να ερμηνεύσει καλύτερα τη μετάβαση μέσω αυτομετασχηματισμού;

Στην πολιτική επιστήμη δεν υπάρχουν μονο-αιτιακές ερμηνείες. Είναι ένα

γνωστικό πεδίο όπου πολλές διαφορετικές θεωρίες συναντώνται, και πρέπει να θεωρούνται όχι ανταγωνιστικά, αλλά συμπληρωματικά μεταξύ τους. Αυτή είναι η 'γοητεία του διεπιστημονικού πνεύματος που προσπαθεί να ενιαιοποιήσει τις εξηγήσεις στην κοινωνική επιστήμη' για το οποίο μιλούν οι Green και Shapiro(1993: 203). Σ' αυτό το πνεύμα η έρευνα πρέπει να υιοθετεί μια 'κοινή επιχείρηση όπου οι εξηγήσεις ρυθμίζουν και επαυξάνουν η μία την άλλη' (όπ. πρ). Είναι ανάγκη να υπάρχει καταρχήν μια θεωρία για τη δομή, μια προσπάθεια εξήγησης των διαφορών μακρο-δομικών παραγόντων που σχημάτισαν το πολιτικό πεδίο στο οποίο επιχειρείται η μετάβαση στη δημοκρατία. Ο Dowding(1991: 18) σωστά δείχνει πως

'τα κίνητρα που αντιμετωπίζουν τα άτομα θα τους συστήσουν δομικά τη συμπεριφορά. Μελετώντας αυτά τα κίνητρα μαζί με υποθέσεις για τον τρόπο με τον οποίο οι πρωταγωνιστές λαμβάνουν αποφάσεις καταλαβαίνουμε γιατί έδρασαν όπως έδρασαν.'

Τα θεωρητικά πάντως εργαλεία που θα πρέπει να χρησιμοποιηθούν για την εξήγηση του παιχνιδιού της μετάβασης έχουν να κάνουν με την ορθολογική (rational choice) και θεσμική (institutionalism) θεωρία. Διάφοροι παράγοντες είναι οι αιτίες: καταρχήν, η θεσμική θεωρία θέτει ένα πλαίσιο μελέτης στο οποίο δρουν τα πολιτικά υποκείμενα, δίνοντας έμφαση στην κληρονομιά του παρελθόντος ως θέτουσα όρια στην ανθρώπινη δράση. Προϋποθέτει την κατανόηση του παρελθόντος για την κατανόηση των παρόντων εξελίξεων, και διευκολύνει την εξήγηση πολύπλοκων γεγονότων τα οποία, θεωρούμενα μεμονωμένα, είναι δύσκολο να γίνουν αντιληπτά στην αλληλεξάρτησή τους. Μιλώντας για αλλαγές, όπως η μετάβαση από ένα μη δημοκρατικό σε ένα δημοκρατικό πλαίσιο διακυβέρνησης, απαραίτητο είναι να κατανοηθεί η πολυπλοκότητα των διαφορών, πολλές φορές αλληλοσυγκρουόμενων, ομάδων συμφερόντων, η τακτική που ακολούθησαν άτομα και πολιτικές δυνάμεις για να προωθήσουν τους στόχους τους, η οικοδόμηση θεσμών με συγκεκριμένους σκοπούς, και η πιθανή διαφορετική χρήση τους από άλλους παράγοντες αργότερα. Όλα τα παραπάνω θέτουν συγκεκριμένους περιορισμούς στη δράση των ανθρώπων σε κάθε συγκυρία. Αυτό ακριβώς εκφράζει η έννοια της 'εξαρτημένης πορείας' (path dependence): η πορεία της αλλαγής ως ένα συγκεκριμένο χρονικό σημείο επηρεάζει τις εξελίξεις μετά το σημείο αυτό. Έτσι, οι στρατηγικές επιλογές που έγιναν σε μια στιγμή πιθανό να ακυρώνουν πολλές δυνατότητες μελλοντικών επιλογών. Όπως υποστηρίζει ο Levi (1997: 28)

'άπαξ και μια χώρα ή περιοχή ξεκίνησε μια πορεία, το κόστος της οπισθοδρομή-

σης είναι πολύ υψηλό. Θα υπάρξουν και άλλα σημεία επιλογής, αλλά τα όρια συγκεκριμένων θεσμικών ρυθμίσεων εμποδίζουν μια εύκολη οπισθοδρόμηση της αρχικής επιλογής'.²⁶

Παρά ταύτα οι άνθρωποι πάντα προσπαθούν να αλλάξουν προς όφελός τους το πλαίσιο στο οποίο ζουν και δρουν. Γι' αυτό η κεντρική υπόθεση της ορθολογικής θεωρίας που βλέπει τους ανθρώπους ως επιδιώκοντες τη μεγιστοποίηση των κερδών τους θα είναι η κύρια οπτική. Ο Sorensen (1993: 30) σωστά εντοπίζει πως

'οι ελίτ θα υποστηρίξουν τη δημοκρατία μόνο όσο αισθάνονται σίγουροι πως τα συμφέροντά τους θα εξυπηρετηθούν σε πιο δημοκρατικές συνθήκες'.

Η τέτοια θεώρηση των ελίτ διευκολύνεται από την πρόσβασή τους σε πηγές πληροφοριών. Η υπόθεση λοιπόν είναι πως οι ελίτ, ορθολογικά σκεπτόμενες, 'ενεργούν κατά τον τρόπο που ενεργούν γιατί περιμένουν να είναι σε καλύτερη κατάσταση παρά ενεργώντας οπωσδήποτε αλλιώς' (Lasswell 1967: 26). Γι' αυτές τις εξηγήσεις μια βραχυπρόθεσμη μελέτη των εξελίξεων είναι πιο σωστή, καθώς σε διάστημα λίγων μηνών τα γεγονότα μπορεί να αλλάξουν με ρυθμό που απαιτεί εξέταση σχεδόν μέρα με μέρα. Οι προτιμήσεις των υποκειμένων μπορεί ν' αλλάξουν ταχύτατα, σύμφωνα με νέες πληροφορίες που μπορεί να κατέχουν, και οι πολιτικές εξελίξεις που οδηγούν σε μια πετυχημένη ή αποτυχημένη μετάβαση ίσως απαιτούν εξηγήσεις που δεν μπορούν να δοθούν αλλιώς. Οι αιτίες της μπορούν ν' αναζητηθούν στο δομικό παρελθόν: τα ίδια τα γεγονότα που θα σχηματίσουν το νέο καθεστώς θα συμβούν σε σχετικά σύντομο διάστημα. Στη διάρκεια αυτών των εξελίξεων οι πολιτικοί φορείς θα σχηματίσουν τις προτιμήσεις τους κατά την πληροφορία και τις φιλοδοξίες τους. Θα τις γνωστοποιήσουν στους άλλους συμμετέχοντες και η διαδικασία μετάβασης θα εξελιχθεί σαν ένα παιχνίδι με ορθολογικούς παίκτες. Ας τονιστεί ότι σ' αυτή τη διαδικασία τίποτα δεν είναι προαποφασισμένο και βέβαιο. Κάθε αποτέλεσμα είναι ενδεχόμενο, και εξαρτάται από ένα μεγάλο αριθμό παραγόντων που θα σχηματίσουν τελικά το πεδίο του (επαν)εκδημοκρατισμού. Όπως σωστά γράφει ο Sorensen (1993: 61), 'δεν υπάρχει ιστορικός νόμος που να λειεί ότι τα καθεστώτα επιβάλλεται να μεταβληθούν από αυταρχικά σε δημοκρατικά'.

Σ' αυτό το σημείο χρειάζονται ορισμένες παρατηρήσεις. Καταρχήν, το παιχνίδι μεταξύ των ελίτ και μεταξύ αυτών και των μη ελίτ, μπορεί να εξηγηθεί με όρους θεωρίας παιγνίων, με την έννοια ότι η μετάβαση παίρνει τη μορφή μιας συνεργασιακής διαδικασίας στην οποία οι κύριοι παίκτες καταλήγουν σε συμφωνία βασισμένη σε ένα παιχνίδι μη-μηδενικού αθροίσμα-

τος, στην οποία δηλαδή δεν υπάρχουν απόλυτα νικητές και χαμένοι, αλλά κάθε πλευρά έχει τις σχετικές απώλειες και κέρδη, και το τελικό αποτέλεσμα είναι ένας συμβιβασμός στον οποίον όλοι οι συμμετέχοντες θεωρούν πως η θέση τους είναι τουλάχιστον το ίδιο καλή όπως ήταν όταν το παιχνίδι της μετάβασης ξεκινούσε. Το αποτέλεσμα της διαδικασίας είναι έτσι αποδεκτό απ' όλες τις πλευρές, και κανείς παίκτης δεν έχει κατά νου να το προσβάλλει για ν' αναστρέψει το αποτέλεσμα χωρίς να διακινδυνεύει πιο σοβαρές απώλειες απ' αυτές που θ' αντιμετώπιζε αν το δεχόταν: αυτή είναι η κατάσταση ισορροπίας.²⁷ Ως τέτοιο σημείο θα θεωρηθεί η διεξαγωγή των πρώτων ελεύθερων εκλογών, από το οποίο η διαδικασία της μετάβασης έφτασε στο τέλος της και μπορεί να ξεκινήσει η διαδικασία της σταθεροποίησης.

Δεύτερον, όπως προαναφέρθηκε, η δημοκρατία δεν εξαρτάται μόνο από τις προτιμήσεις των ελίτ, αλλά και των μη ελίτ. Έτσι η κοινωνία πολιτών πρέπει να θεωρηθεί ως ένας ακόμα παίκτης με τους δικούς της συλλογικούς στόχους και συμπεριφορά. Είναι όμως και ένας μη ανεξάρτητος παράγοντας, λόγω της χαμηλής συνοχής και έλλειψης πληροφορίας σχετικά με τις στρατηγικές και προτιμήσεις των ελίτ. Αντίθετα με την αποδοχή της δημοκρατίας εκ μέρους των ελίτ ως 'επιλεκτικού κινήτρου' για την καλύτερη εξυπηρέτηση των συμφερόντων τους, η κοινωνία πολιτών αντιμετωπίζει τη δημοκρατία ως δημόσιο αγαθό. Έτσι όμως είναι πολύ δύσκολο για το λαό να έχει τόσο σφαιρική πληροφόρηση όσο χρειάζεται για να σχηματίσει την ατζέντα της μεταβατικής διαδικασίας όπως και να συμμετάσχει στη διαδικασία θεσμικής μορφοποίησης που ακολουθεί τις διαπραγματεύσεις. Παρά ταύτα, κατά τη διάρκεια των τελευταίων, μπορεί να συμμαχήσει με τη μια ή την άλλη πλευρά, και να της χαρίσει το βάρος της λαϊκής υποστήριξης στις θέσεις της. Το αν αυτό θα είναι ένα αποτέλεσμα χειραγώγησης και κατασκευασμένης συναίνεσης ή προώθησης των επιδιώξεων του λαού, είναι θέμα εμπειρικής έρευνας. Σίγουρα όμως θα επηρεάσει ποικιλότροπα το παιχνίδι των ελίτ.

Το ίδιο ισχύει και για το διεθνή παράγοντα. Ενόψει της μετάβασης, υπάρχουν και μερικά ζητήματα σχετικά με τον διεθνή στίβο που πρέπει να ληφθούν υπόψη. Συγκεκριμένες πολιτικές των χωρών υπό καθεστωτική αλλαγή έχουν διεθνείς επιπτώσεις. Οι εξωτερικές σχέσεις λοιπόν εμφανίζονται ως άλλος ένας παράγοντας που οι ελίτ πρέπει να υπολογίσουν επιχειρώντας ν' αλλάξουν το καθεστώς. Όπως προαναφέρθηκε, κάποιες ξένες δυνάμεις πιθανό να είναι θετικές, με δεδομένο πως οι προανατολισμοί της εξωτερικής πολιτικής δεν θ' αλλάξουν. Άλλες δυνάμεις ίσως επηρεάσουν τις ελίτ προς την κατεύθυνση του εκδημοκρατισμού, προσφέροντάς τους μια ευκαι-

ρία για αμοιβή σε τέτοια περίπτωση, όπως την ένταξή τους σε μια ευρύτερη σφαίρα οικονομικής ευμάρειας. Από την άλλη, κάποιες άλλες δυνάμεις ίσως έχουν επιφυλάξεις σχετικά με τις διαθέσεις εκδημοκρατισμού των ελίτ, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι διαφωνούν με την ιδέα καθαυτή του εκδημοκρατισμού, αλλά ότι δεν συμφωνούν με τον συγκεκριμένο τρόπο που γίνεται από κάποιες ελίτ, και ίσως θα προτιμούσαν κάποιες άλλες ομάδες στην εξουσία στο νέο δημοκρατικό καθεστώς. Κάποιες από τις ελίτ και αντί-ελίτ που συμμετέχουν στο παιχνίδι μπορεί να προσπαθήσουν να εκμεταλλευτούν αυτή την κατάσταση χρησιμοποιώντας την επιρροή του διεθνούς παράγοντα στην εσωτερική σκηνή είτε ως μέσο πίεσης στις μεταξύ τους διαπραγματεύσεις, είτε ως ευκαιρία να επιμεινούν στις 'σκληρές' θέσεις που πιθανό να πήραν προηγουμένως και να μην υποχωρήσουν, ακόμα και να διακόψουν τις διαπραγματεύσεις και να επαναφέρουν το αυταρχικό καθεστώς. Προβάλλει έτσι ακόμη ένα πεδίο για τις ελίτ, που πρέπει ν' αντιμετωπίσουν τον διεθνή παράγοντα ως άλλη μια σοβαρή μεταβλητή. Ο τελευταίος, όμως, δεν μπορεί να θεωρηθεί ως αυτόνομος παίκτης στο παιχνίδι της μετάβασης: δεν είναι ένας ξεκάθαρος, εύκολα εντοπίσιμος παράγοντας στις διαπραγματεύσεις, ούτε καν είναι πολλές φορές ορατός ως επεμβαίνουσα δύναμη στην εσωτερική σκηνή. Θα θεωρηθεί πάντως ως ένα ευρύτερο πεδίο στο οποίο οι ελίτ πιθανόν να μπορούν να υπολογίσουν για να ενισχύσουν τη διαπραγματευτική τους θέση.

Όλα τα παραπάνω ανακεφαλαιώνονται σε τρία κύρια πεδία όπου διεξάγεται το παιχνίδι του εκδημοκρατισμού: *οι διαπραγματεύσεις μεταξύ των ελίτ, το παιχνίδι ελίτ/μη-ελίτ, και ο παράγοντας ελίτ- ξένες δυνάμεις*. Η καταλληλότερη προσέγγιση για το θέμα αυτό έχει μορφοποιηθεί από τον G. Tsebelis στην μελέτη αυτών που ονομάζει 'εγκλωβισμένα παιχνίδια' (nested games).²⁸ Αυτά είναι παιχνίδια που παίζονται σε περισσότερους από έναν στίβους και είναι διασυνδεδεμένα και αλληλεξαρτώμενα. Το αποτέλεσμα του παιχνιδιού κάθε αλληλεξαρτημένου πεδίου σ' αυτό που μπορεί να θεωρηθεί ως κεντρικό πεδίο της διαδικασίας μετάβασης μπορεί να είναι κρίσιμο. Το τελικό λοιπόν αποτέλεσμα δεν είναι εύκολα προβλέψιμο, εξαιτίας της πολυπλοκότητας των παιχνιδιών αυτών. Και δίνει άλλη μια απόδειξη πως η μετάβαση στη δημοκρατία είναι μια διαδικασία εξαιρετικά αβέβαιη και ενδεχόμενη. Πάντως, πρέπει να επισημανθεί κάτι: όσο πιο συνεκτικές είναι οι καθεστωτικές ελίτ τόσο περισσότερες πιθανότητες έχουν να πετύχουν στην προσπάθειά τους να διαιωνίσουν τα προνόμιά τους και να εγγυηθούν θεσμικά το προηγούμενο ευνοϊκό τους καθεστώς. Αυτό που μένει είναι μια σύγκρι-

ση των παραπάνω υποθέσεων σε πραγματικές απόπειρες μετάβασης στη δημοκρατία με αυτομετασχηματισμό του καθεστώτος.

Διαλέγοντας τις περιπτώσεις: ένα θέμα συγκριτικής πολιτικής

Η επιλογή των υποθέσεων για μελέτη είναι πάντα ένα αβέβαιο ή και αμφίσημο θέμα στην πολιτική επιστήμη. Όπως έχει πει ο Peters, η προκατάληψη στην επιλογή (selection bias) είναι πάντοτε παρούσα, και δεν μπορεί ν' αποφευχθεί ούτε εδώ²⁹. Για τη μελέτη επιλέχθηκαν νοτιοευρωπαϊκές χώρες. Καταρχήν, η μελέτη θα είναι ποιοτική και όχι ποσοτική. Θα μελετηθεί μικρός αριθμός χωρών (μόνο τρεις) για να κρατηθούν οι συγκρίσεις και παρατηρήσεις σ' ένα όσο δυνατόν παρόμοιο επίπεδο. Το κύριο ερώτημα θα είναι *'ποιοι είναι οι αιτιώδεις μηχανισμοί που εξηγούν μια μετάβαση στη δημοκρατία με μετασχηματισμό του καθεστώτος'*.³⁰ Οι ανεξάρτητες μεταβλητές που θα μελετηθούν θα είναι οι προτιμήσεις των ελίτ, τα παιχνίδια μεταξύ των τελευταίων, η απόκριση των ελίτ στις αντιδράσεις της κοινωνίας πολιτών και ο χειρισμός της διεθνούς κατάστασης σε συνδυασμό με τη μεταρρύθμιση, την εξαρτημένη μεταβλητή. Ο οικονομικός παράγοντας δεν θα μελετηθεί σε έκταση, για να κρατηθούν οι μεταβλητές σε μικρό αριθμό. Πρέπει να τονιστεί ότι οι οικονομίες των υπό μελέτη χωρών ήταν σταθερές την περίοδο της μετάβασης, που σημαίνει ότι δεν διέρχονταν κρίσεις όταν η διαδικασία ξεκίνησε. Κάποιοι οικονομικοί δείκτες πιθανόν να χρησιμεύσουν ως βοηθητικοί για τη θέση του πλαισίου της μελέτης, η οποία θα γίνει υπό ένα καθαρά πολιτικό πρίσμα. Ως κύρια υπόθεση θα δοκιμαστεί ότι

'σε σχετικά σταθερές οικονομικές συνθήκες, μια επιτυχημένη μετάβαση σε δημοκρατικό πολίτευμα με καθεστωτικό μετασχηματισμό απαιτεί σύγκλιση και συμφωνία των ελίτ πάνω σε βασικές θεσμικές ρυθμίσεις της μελλοντικής δημοκρατίας. Η ύπαρξη της σύγκλισης αυτής μεταξύ των ελίτ που θα επιβάλλον τα σχέδιά τους, είναι αποτέλεσμα και των ιστορικών συνθηκών που διαμόρφωσαν τη συγκυρία της μετάβασης στη δημοκρατία με συναλλαγή. Σε περιπτώσεις που τέτοια σύγκλιση δεν μπορεί να επιτευχθεί, εξαρτάται από τις πιο ικανές ελίτ να συγκεντρώσουν την υποστήριξη της κοινωνίας πολιτών και/ή του διεθνούς παράγοντα για να επικρατήσουν στον αγώνα για την εξουσία που θ' ακολουθήσει.'

Ποιες χώρες και γιατί; Η Ισπανία, η Ελλάδα και η Τουρκία πρέπει να εκπληρώνουν κάποια κριτήρια σύγκρισης, όπως να είναι κοντινές χώρες, με ιστορικά παρόμοιες πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές εξελίξεις, και με τις περιπτώσεις που επιχειρήθηκε μετάβαση στη δημοκρατία με καθεστωτικό

αυτομετασχηματισμό. Ελπίζεται πως ανταποκρίνονται στα τεθέντα κριτήρια: είναι και οι τρεις χώρες του Μεσογειακού λεκανοπεδίου, που δημιουργήθηκαν ως έθνη-κράτη στο τέλος του δέκατου ένατου και τον εικοστό αιώνα, και είχαν μια σχετικά αργή ανάπτυξη σε σχέση με την εκβιομηχάνιση και τον οικονομικό και κοινωνικό μετασχηματισμό. Επίσης θεσμοί κοινοβουλευτικής δημοκρατίας και πολιτικού πλουραλισμού άργησαν, έστω και αβέβαια, να εισαχθούν.³¹ Η κοινωνία πολιτών ήταν ένας παράγοντας σχετικά πιο αδύναμος από την υπόλοιπη Ευρώπη, αν και πιο εξελιγμένη απ' ότι στις Λατινοαμερικανικές χώρες, κάτι που διαφοροποιεί τις δυο ομάδες. Έτσι, 'αναπτύχθηκε η πεποίθηση πως κατά κάποιο τρόπο δεν ανήκουν στη Δυτική Ευρώπη' (Ο' Donnell, Schmitter και Whitehead: 1986, 3). Επιπλέον και στις τρεις χώρες ο στρατός ήταν ο πιο ισχυρός υποστηρικτής δικτατορικών καθεστώτων, αν και με κάποιες διαφοροποιήσεις. Για τις ελίτ και των τριών χωρών, ο διεθνής παράγοντας ήταν παρών στη διαδικασία μετάβασης, είτε με τη μορφή της φιλοδοξίας συμμετοχής στην ΕΟΚ ως ένα κίνητρο για εκδημοκρατισμό, είτε του υπολογισμού των εξωτερικών στρατηγικών επιρροών, αν και σε διαφορετικό βαθμό σε καθεμιά.³² Σε όλες τους, η κοινωνία πολιτών τελικά έπαιξε τον ρόλο της, αποδεχόμενη ή απορρίπτοντας τις συμφωνίες των ελίτ. Και, καθώς η όλη διαδικασία τελείωνε, κάποιες ελίτ είδαν τα συμφέροντά τους να εξυπηρετούνται με τον ένα ή άλλο τρόπο.

Υπήρχαν όμως και αξιοσημείωτες διαφορές στις υπό εξέταση χώρες. Έχουν σχέση με το πλαίσιο στο οποίο η διαδικασία μετάβασης ξεκίνησε σε καθεμιά, τις δυνάμεις που την άρχισαν, την ισορροπία δυνάμεων κατά την όλη διαδικασία, τις προτιμήσεις του λαού κατά τη διάρκεια των διαπραγματεύσεων και εκλογών που πιθανόν ακολούθησαν, και την αντίδραση του διεθνούς παράγοντα στην όλη προσπάθεια. Οι παραπάνω παράγοντες παρήγαγαν διαφορετικά αποτελέσματα σε σχέση με τις αρχικές φιλοδοξίες των ελίτ.

Γιατί μελετάται η Ισπανία;

Η Ισπανία είναι το κατεξοχήν παράδειγμα μετάβασης από δικτατορία σε δημοκρατία με συναλλαγή κατόπιν διαπραγματεύσεων. Από την εποχή που ο Linz (Linz 1970) έγραφε την κλασική του μελέτη για τον ισπανικό αυταρχισμό ως την περσίωση της μετάβασης, η ισπανική περίπτωση έχει συγκεντρώσει τη μεγαλύτερη προσοχή στη μελέτη αυταρχικών καθεστώτων και στη βιβλιογραφία μετάβασης στη δημοκρατία. Τελικά, όπως λει ο Di Palma

(1990: 126), 'η μετάβαση στην Ισπανία ήταν συντηρητική. Αλλά, αν κρίνει κανείς από το φάσμα των δυνάμεων στις οποίες έδωσε προσοχή, ήταν επίσης ανοιχτή και συναινετική'. Οι ισπανικές ελίτ επέδειξαν μια σημαντική κατανόηση του κοινωνικού, οικονομικού, θεσμικού και διεθνούς περιβάλλοντός τους, και έδρασαν με έναν τρόπο που εγγυήθηκε την ειρηνική μετάβαση. Αυτό ισχύει τόσο για τις ελίτ και αντί-ελίτ όσο και για την κοινωνία πολιτών ως ανεξάρτητο παράγοντα, που πίεζε για αλλαγή, αλλά γνώριζε ότι τα όρια αυτής της αλλαγής δεν θα έπρεπε να φτάσουν τόσο μακριά, ώστε να προκαλέσουν τη βίαιη αντίδραση των καθεστωτικών ελίτ. Δικαίωσαν έτσι τον ισχυρισμό του Share (1987:545) ότι 'εν τέλει εναπόκειται στις πολιτικές ελίτ να τετραγωνίσουν τον κύκλο της μετάβασης με συναλλαγή'. Οι μνήμες του εμφυλίου πολέμου επηρέασαν βαθύτατα τις προτιμήσεις τόσο των ελίτ, όσο και των μη-ελίτ, και ο διεθνής παράγοντας ήταν ευνοϊκός για τη δημοκρατική αλλαγή. Τέλος, ο ατομικός παράγοντας, στο πρόσωπο του βασιλιά Juan Carlos και του Suarez όπως και των ηγετών της αντιπολίτευσης, έπαιξε μεγάλο ρόλο στο να επιτευχθεί ό,τι απέτυχε τη δεκαετία του 1930: η εγκαθίδρυση μιας σταθερής δημοκρατίας στη χώρα. Υπό το πρίσμα αυτό, η Ισπανία θα χρησιμεύσει και σαν μέτρο σύγκρισης με την Τουρκία και την Ελλάδα.

Γιατί η Τουρκία;

Αν και από πολλές πλευρές παρεκκλίνει από τις υπόλοιπες νοτιοευρωπαϊκές χώρες³³, η Τουρκία έχει επιδείξει μια έντονη τάση σύγκλισης στην κατεύθυνση της υιοθέτησης του δυτικού μοντέλου δημοκρατικής διακυβέρνησης. Για μεγάλο διάστημα ήταν μια χώρα που χαρακτηριζόταν από

ένα ισχυρό συγκεντρωτικό κράτος και παράδοση των ελίτ, κληρονομιά της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και κατά μεγάλο μέρος κυριαρχούμενη από γραφειοκρατική δομή και κουλτούρα.³⁴

Η χώρα πέρασε το 1950 από ένα 'μονοκομματικό κρατικό αυταρχισμό' σε κοινοβουλευτική δημοκρατία σχετικά εύκολα και χωρίς σημαντικές ρήξεις. Όμως οι ανταγωνιζόμενες πολιτικές και γραφειοκρατικές ελίτ παρήγαγαν μια παρατεταμένη αστάθεια που οδήγησε σε ανοιχτές ή συγκαλυμμένες στρατιωτικές επεμβάσεις τρεις φορές (1960, 1971 και 1980). Έτσι, η στρατιωτική παρουσία κατέστη σημαντική για τις πολιτικές εξελίξεις στη χώρα, με τον στρατό να δρα ως εγγυητής 'εκσυγχρονισμού από πάνω', κρατικής ασφάλειας, κοινωνικής συνοχής και εθνικής ακεραιότητας (Huntington 1991: 244). Μετά από τρία χρόνια στην εξουσία, οι στρατιωτικοί αποφάσισαν

να αποσυρθούν το 1983, έχοντας προετοιμάσει τις νέες συνταγματικές δομές που θα τους εγγυούνταν το θεσμικό δικαίωμα της εποπτείας και πολιτικής παρέμβασης σε σημαντικά κρατικά ζητήματα. Τα πράγματα δεν ήρθαν όπως τα περίμεναν, πάντως, αφού ο καθεστωτικός υποψήφιος στρατηγός Sunalp είχε απογοητευτικό αποτέλεσμα στις εκλογές του Νοεμβρίου 1983, και το κόμμα της Μητέρας Πατρίδας του Οζάλ κέρδισε συντριπτική νίκη. Η τουρκική περίπτωση αξίζει να ερευνηθεί υπό το φως του χειρισμού των ελίτ, αλλά και της απάντησης της κοινωνίας πολιτών στις επιλογές και ρυθμίσεις των ελίτ.

Γιατί η Ελλάδα;

Η δημοκρατία επέστρεψε στην Ελλάδα τον Ιούλιο 1974. Δεν ήταν όμως μετάβαση με μετασχηματισμό του καθεστώτος. Ήταν μια τυπική κατάρρευση δικτατορίας που προκλήθηκε από την καταστροφική επέμβαση του καθεστώτος στην Κύπρο και την επακόλουθη τουρκική απόβαση στο νησί μετά λίγες μέρες. Τα γεγονότα που οδήγησαν στην καθεστωτική αλλαγή έχουν λεπτομερώς περιγραφεί σε αριθμό μελετών.³⁵ Πολύ λίγη προσοχή έχει δοθεί στο ότι τον προηγούμενο χρόνο, το 1973, υπήρξε μια προσπάθεια του Παπαδόπουλου να δώσει ένα τέλος στη δικτατορία εφαρμόζοντας μετάβαση με συναλλαγή. Όπως ο Εβρέν στην Τουρκία το 1983, έτσι και εκείνος αυτοδιορίστηκε 'Πρόεδρος της Δημοκρατίας' και έδωσε την πρωθυπουργία στον πρώην ηγέτη του μικρού Κόμματος Προοδευτικών Στύρο Μαρκεζίνη, με την εντολή της διεξαγωγής εκλογών και της προετοιμασίας της χώρας για επιστροφή στον κοινοβουλευτισμό. Η απόπειρά του απέτυχε θεαματικά, όμως, με πολλούς εκπροσώπους της προδικτατορικής πολιτικής ελίτ ν' αρνούνται τη συνεργασία, την κοινωνία πολιτών να μην έχει πειστεί για τις καλές προθέσεις του καθεστώτος και να αντιδρά με διαδηλώσεις που οδήγησαν στα γεγονότα Πολυτεχνείου τον Νοέμβριο, και, τελικά, τους 'σκληρούς' του καθεστώτος να ανατρέπουν το δίδυμο Παπαδόπουλου-Μαρκεζίνη. Η όλη απόπειρα διάρκεσε σημαντικά λίγο χρόνο: από τον διορισμό του Μαρκεζίνη στις 8 Οκτωβρίου ως το αντι-πραξικόπημα της 25ης Νοεμβρίου, μόλις επτά εβδομάδες. Πώς εξηγείται μια τόσο σύντομη αποτυχία και κατάρρευση; Το όλο ζήτημα δεν απασχόλησε την έρευνα ως τώρα. Φαίνεται να επικράτησε η άποψη πως δεν επρόκειτο παρά για μια προσπάθεια διαιώνισης της δικτατορίας υπό κοινοβουλευτικό μανδύα. Όπως το έθεσε τότε ο Γ. Μαύρος (σε Huntington 1991: 186),

‘οι εκλογές έχουν μόνο ένα σκοπό: να νομιμοποιήσουν τη δικτατορία καλύπτοντάς την από ένα ευνοησιμένο κοινοβούλιο που δεν θα έχει την εξουσία να συζητά, πόσο μάλλον ν’ αποφασίζει, για κανένα από τα ζωτικά θέματα του έθνους.’

Μια από τις λίγες μελέτες που έχουν ασχοληθεί με το θέμα της δικτατορίας υποστηρίζει πως ήταν η ίδια η φύση του καθεστώτος που καθιστούσε κάθε τέτοια απόπειρα αδύνατη.³⁶ Υπάρχει πάντως ανάγκη βαθύτερης διερεύνησης των λόγων για τους οποίους η ελίτ του καθεστώτος απέτυχε να κερδίσει τη συναίνεση των αντι-ελίτ και της κοινωνίας. Επιπλέον, φαίνεται πως υπήρξε κάποια εξωτερική παρέμβαση που έπαιξε αποφασιστικό ρόλο στην αποτυχία αυτή. Είκοσι χρόνια μετά τα γεγονότα του 1973, ο ίδιος ο Μαρκεζίνης θα έλεγε σε μια από τις τελευταίες συνεντεύξεις του (στην Α. Παναγιωταρέα, *Η Καθημερινή*, 21/2/1993) πως ‘δεν με έριξε το Πολυτεχνείο. Με έριξε ο Κίσιγκκερ!’ Έτσι φαίνεται να αναπαράγει μια διαδεδομένη αντίληψη συνεχούς ξένης επέμβασης στην ελληνική πολιτική. Το δημοφιλές αυτών των ιδεών στην Ελλάδα προσθέτει άλλον ένα παράγοντα που πρέπει να ερευνηθεί, όπως και οι λόγοι της τέτοιας αντίδρασης πολιτικών και λαού.

Τελικά, φαίνεται πως οι τρεις υποθέσεις (Βασιλιάς και Μεταρρυθμιστές) κατάφεραν να εξυψηφίσουν τα συμφέροντά τους, οδηγώντας και τη χώρα σε πλήρη δημοκρατία, που επέτρεψε μια ειρηνική αλλαγή διακυβέρνησης με εκλογές λίγα χρόνια μετά. Στην Τουρκία, οι στρατιωτικές ελίτ κατάφεραν ν’ αλλάξουν το Σύνταγμα, ώστε να τους επιτρέπεται η νόμιμη επέμβαση στην πολιτική, και ν’ αποκλείσουν ένα μέρος του παλιού πολιτικού κόσμου, αλλά η θέση τους αποδυναμώθηκε μετά τις εκλογές σε σημείο που να μην έχουν πλήρη έλεγχο της πολιτικής ζωής. Παράλληλα, κάποιες αντι-ελίτ, εκφραζόμενες από τον Οζάλ, βγήκαν ενισχυμένες από τη διαδικασία, ενώ το δημοκρατικό παιχνίδι ξαναόρισε πλήρως και για τους παλιούς πολιτικούς το 1987. Η μετάβαση λοιπόν μόνο ως ένα βαθμό προώθησε τα συμφέροντα των καθεστωτικών ελίτ, ενώ η Τουρκία είναι μια ‘προβληματική Δημοκρατία’. Στην Ελλάδα τέλος, η απόπειρα απέτυχε εντελώς, και μαζί της και ο υποτιθέμενος ως τότε ισχυρός άντρας του καθεστώτος: ο Παπαδόπουλος ανατράπηκε, και ανάλαβαν οι ‘σκληροί’ που θα κρατούσαν την εξουσία αδιαφορώντας για την πλήρη απομόνωσή τους από την κοινωνία και τον κόσμο, και έθεσαν το πλαίσιο της ουσιαστικής μετάβασης στη δημοκρατία με την επέμβασή τους στην Κύπρο το 1974.

Τα αποτελέσματα της εξέτασης των τριών χωρών ελπίζεται πως θα πα-

ρουσιάζουν ένα ενδιαφέρον πλαίσιο συγκριτικής μελέτης, εφαρμόσιμο και σε συγκρίσεις άλλων παρόμοιων περιπτώσεων στο μέλλον.

Σημειώσεις

1. Η συζήτηση που ακολουθεί έχει δανειστεί τα επιχειρήματά της από τους Schmitter και Carl 1991, Sorensen 1993, και Huntington 1991.
2. Και πάλι εφαρμόζεται εδώ η έννοια της 'οργανωμένης αβεβαιότητας' του Przeworski (1991: 13).
3. Πρώτος που ξεκίνησε αυτή την επιχειρηματολογία ήταν ο Barrington Moore Jr με το έργο του 'Social Origins of Dictatorship and Democracy'. Οι Rueschemeyer et al διαφωνούν με το επιχειρήματά του ότι ήταν η ανάπτυξη μιας ισχυρής αστικής τάξης που ευνόησε την ανάπτυξη της δημοκρατίας.
4. Λεπτομερής ανάλυση των σημείων αυτών σε Collier 1999, 193-95.
5. Βλ. την κριτική της Etzioni-Halevy 1993, 42-45 για το επιχείρημα αυτό.
6. Για μια λεπτομερή ανάλυση καθεστώτος και κοινωνίας, και το αποτέλεσμα των δυνατών συνδυασμών αυτών των δύο στη μετάβαση στη δημοκρατία, βλ. Gill 1994, 120-23.
7. Βλ. O' Donnell, Schmitter και Whitehead 1986, ειδικά το τρίτο μέρος του βιβλίου.
8. Βλ. τα σχετικά κεφάλαια των Przeworski και Stepan σε O' Donnell et al 1986, Μέρος III.
9. Βλ. Linz και Stepan 1996, κεφ. 1-5.
10. Είναι αλήθεια πως οι O' Donnell κ. ά αφιερώνουν το εισαγωγικό κεφάλαιο της μελέτης τους στη συγκριτική δομικο-ιστορική εξέταση των νοτιοευρωπαϊκών χωρών, όμως αυτό το κεφάλαιο γυρίζει πολύ πίσω στο παρελθόν παρά στα πρόσφατα χρόνια, και είναι ελλιπές σε πληροφορίες σχετικά με τις μεσοπρόθεσμες εξελίξεις που επηρέασαν τις προτιμήσεις των υποκειμένων. Βλ. Giner, σε O' Donnell κ. α. 1986, Κεφ. 1.
11. Βλ. τη συζήτηση για την εξουσία σε Dowding 1991, 55-56.
12. Bottomore 1980, 10. Για ειδικότερη αναφορά στις αντί-ελίτ βλ. Etzioni-Halevy, 92.
13. Για περισσότερη αναφορά στην αυτονομία και τους πόρους των ελίτ, βλ. Etzioni-Halevy 98-99.
14. Βλ. τη σχετική διαπραγμάτευση σε Field και Higley, 35-38.
15. Ανάμεσα στις πιο ονομαστές τυπολογίες μη δημοκρατικών καθεστώτων βλ. του Linz 1964, D. Collier(επιμ.) 1973, Sorensen 1993, Linz και Stepan 1996, και τα πιο πρόσφατα έργα των Brooker 2000 και Linz 2000.
16. Αυτά όλα διαπραγματεύονται οι D. Collier(επιμ.) 47 επ, Di Palma 1990, 36, Gill 1999, 39-42, Huntington 1991, 110-121.
17. Για μια εξοχή περιγραφή των προβλημάτων που αντιμετωπίζει ένα στρατιωτικό καθεστώς βλ. Clapham και Philip 1985, 6-8. Βλ. επίσης την τυπολογία τους για τα στρατιωτικά καθεστώτα και τις συνέπειες που έχει κάθε τύπος για την καθεστωτική αλλαγή, όπ. πρ. 15-23.
18. Για μια λεπτομερέστερη παρουσίαση της διαδικασίας 'επανισορρόπησης' βλ. Linz και Stepan 1978, 87-91.
19. Όπως σημειώνει ο Di Palma 1990, 90, η υποστήριξη της αστικής τάξης προς τη

δημοκρατία 'εξαρτάται κρίσιμα από τις αποδείξεις ότι η μετάβαση σκοπεύει να προστατεύσει ένα περιβάλλον οικονομικής και δημόσιας πολιτικής φιλικό προς τις επιχειρήσεις'.

20. Όπως οι Haggard και Kaufman 1995, 367, σημειώνουν, 'η ομάδα εκείνη που τελικά θα κρίνει την πιθανότητα να διατηρήσει την εξουσία μια αυταρχική κυβέρνηση είναι ο πολιτικός και καταναγκαστικός μηχανισμός.'

21. Για περισσότερα πάνω στην έννοια των 'εσωτερικά διευθυνόμενων διασυνδέσεων' βλ. Pridham, 1995, 2-3.

22. Για τις επιπτώσεις της προσχώρησης στην ΕΟΚ στη διαδικασία εκδημοκρατισμού βλ. Whitehead 1986, 22-24 και 1991, 50-52, Di Palma 187-89. Επίσης Pridham, 212-245.

23. Για παράδειγμα, ο Tonias σημειώνει πως 'η πιο τακτική διάσταση της Αμερικανικής λήψης αποφάσεων ήταν αν έπρεπε ν' αφήσουν τον εκδημοκρατισμό ν' ακολουθήσει τη δική του πορεία ή να επέμβουν περιθωρικά για να τον επιταχύνουν ή αντίθετα να τον καθυστερήσουν, ανάλογα με τα συμφέροντα των ΗΠΑ.' Αναφ. σε Pridham 180.

24. Για περιγραφή και κριτική του μοντέλου του Rosenau βλ. Pridham, 13.

25. Για ένα βιβλιογραφικό παράδειγμα βλ. Coulombis, Petropoulos, Psomiades 1976.

26. Για μια ενδιαφέρουσα παρουσίαση της θέσης περί 'εξαρτημένης πορείας', βλ. Levi 1997. Βλ. επίσης Bates and Hinrichs (επιμ.) 1998, κεφ. 1.

27. Για τις έννοιες 'συνεργασιακό παιχνίδι', 'παιχνίδι μηδενικού και μη-μηδενικού αθροίσματος' και 'ισορροπία' βλ. Morrow 1994, 75, 352, και Riker και Ordeshook 1973, 207, 220-21.

28. Βλ. Tsebelis 1990, 60 για την έννοια αυτή.

29. Βλ. Peters 1998, 51. Βλ. επίσης τα σχόλια των King et al. 1994, 129-32 για την προκατάληψη της επιλογής στην εξαρτημένη μεταβλητή κάθε μελέτης.

30. Για την έννοια των αιτιωδών μηχανισμών βλ. King et al. 85-86.

31. Για μια συγκριτική μελέτη των οικονομικών και θεσμικών εξελίξεων στη Νότια Ευρώπη βλ. Giner σε O' Donnell, Schmitter και Whitehead 14-29. Βλ. επίσης Gunther, Puhle, Diamantouros (ed.) 1995, 36-39.

32. Βλ. τις τελικές παρατηρήσεις του Pridham, 26.

33. Βλ. τα σχόλια του Giner και των Gunther κ. α. στις προαναφερθείσες εργασίες.

34. Βλ. Sunar και Sayari σε O'Donnell κ. α. 1986, 166.

35. Βλ. π. χ. Diamantouros 1986, Linz και Stepan 1996, και Psomiades 1982.

36. Βλ. Χαραλάμης 1985, 284-87.

Βιβλιογραφικές Αναφορές

- Bachrach, P. (1980). *The Theory of Democratic Elitism: A Critique*. Lanham, MD: University Press of America.
- Bates, R. and Hinrichs, R. (επιμ.)1998. *Analytic Narratives* Princeton: Princeton University Press.
- Bottomore, T. (1966). *Elites and Society*. Harmondsworth: Penguin.
- Casper, G. and Taylor, M. (1996). *Negotiating Democracy: Transitions from Authoritarian Rule*. Pittsburgh: University of Pittsburgh Press.

- Clapham, P. and Philip, G. (επιμ.) (1985). *The political dilemmas of military regimes*. London: Croom Helm.
- Collier, D. (επιμ.) (1979). *The new Authoritarianism in Latin America*. Princeton: Princeton University Press.
- Collier, R. (1999). *Paths Toward Democracy: the Working Class and Elites in Western Europe and Latin America*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Couloumbis, Th., Petropoulos, J. and Psomiades, H. (1976). *Foreign Interference in Greek Politics: an Historical Perspective*. New York: Pella Publishing Company.
- Diamantouros, N. (1986). 'Transition to, and consolidation of, democracy in Greece'. Σε O' Donnell, G. Schmitter, P. and Whitehead, L. (επιμ.). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for democracy*.
- Di Palma, G. (1990). *To Craft Democracies. An Essay on Democratic Transitions*. Berkeley: University of California Press.
- Dowding, K. (1991). *Rational Choice and Political Power*. Aldershot: Elgar.
- Etzioni- Halevy, E. (1993). *The Elite Connection*. Cambridge: Polity.
- Eulau, H. (1976). *Elite Recruitment in Democratic Politics*. New York: Sage Publications.
- Field L., and Higley, J. (1980). *Elitism*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Gill, G. (1999). *The Dynamics of Democratisation*. Basingstoke: Macmillan.
- Giner, S. (1986). 'Introduction'. Σε O' Donnell, G. Schmitter, P. and Whitehead, L. (επιμ.). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for democracy*.
- Green, D. and Shapiro, I. (1994). *Pathologies of Rational Choice Theory*. New Haven: Yale University Press
- Gunther, R. Diamantouros, N. and Puhle, H. (επιμ.) (1995). *The Politics of Democratic Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Haggard S., and Kaufman, R. (1995). *The Political Economy of Democratic Transitions*. Princeton, N.J: Princeton University Press.
- Huntington, S. (1991). *The Third Wave: Democratisation in the late Twentieth Century*. London: University of Oklahoma Press.
- King, H. Keohane, R. and Verba, S. (1994). *Designing Social Enquiry*. Princeton: Princeton University Press.
- Levi, M. (1997). 'A Model, a Method and a Map'. Σε Lichbach, M. and Zuckerman, A. (επιμ.). *Comparative Politics*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Linz, H. (1970). 'An Authoritarian Regime: Spain'. Σε Allardt, E. and Rokkan, S. (επιμ.). *Mass Politics*. London: Free Press.

- Linz, H. (2000). *Totalitarian and Authoritarian Regimes*. London: Lynne Rienner Publishers.
- Linz, J. and Stepan, A. (1978). *The breakdown of Democratic Regimes*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Linz, J. and Stepan, A. (1996). *Problems of Democratic Transition and Consolidation*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Morrow, J. (1994). *Game Theory for Political Scientists*. Princeton: Princeton University Press.
- O' Donnell, G. Schmitter, P. and Whitehead, L. (επιμ.), (1986). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Peters, G. (1998). *Comparative Politics. Theory and Methods*. Basingstoke: Macmillan.
- Pridham, G. (επιμ.) (1991). *Encouraging Democracy*. Leicester: Leicester University Press.
- Pridham G., (επιμ.), (1995). *Transitions to Democracy*. Aldershot: Dartmouth
- Przeworski, A. (1991). *Democracy and the Market*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Psoyiades, H. (1982). 'Greece'. Σε Herz, J. (επιμ.). *From Dictatorship to Democracy*. Westport: Greenwood Press.
- Riker, W. and Ordeshook, P. (1973). *An Introduction to Positive Political Theory*. New Jersey: Prentice Hall.
- Rueschemeyer, D. Stephens, E. and Stephens, J. (1992). *Capitalist Development and Democracy*. Cambridge: Polity.
- Schmitter, P. and Carl. T. L. (1995 [1991]). 'What Democracy is not'. Σε Pridham G., (επιμ.). *Transitions to Democracy*.
- Share, D. (1995[1987]). 'Transitions to Democracy and Transition through Transaction'. Σε Pridham G., (επιμ.). *Transitions to Democracy*.
- Sorensen, G. (1993). *Democracy and Democratization*. Oxford: Westview Press.
- Sunar, R. and Sayari, M. (1986) 'Prospects for democracy in Turkey'. Σε O' Donnell, G. Schmitter, P. and Whitehead, L. (επιμ.). *Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for democracy*.
- Tsebelis, G. (1990). *Nested Games: Rational Choice in Comparative Politics*. Berkeley: University of California Press.
- Χαρολάμπης, Δ. (1985). *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η Δομή της Εξουσίας στη Μετεμφυλιακή Ελλάδα*. Αθήνα: Εξάντας.